Allah bizimlədir

Azəri

və ya Azərbaycanın qədim dili

Müəllif: Əhməd Kəsrəvi Təbrizi

1304 Birinci nəşr
1317 İkinci nəşr
1325 Üçüncü nəşr

Bu ofis haqqında

Alacağınız bu kitab, fikir versəniz, bir “Azərbaycan” qədər dəyərlidir.
Bu kitab Azərbaycan və azərbaycanlılar üçün ayrıca “millət”, ayrıca “dil”, ayrıca “tarix” yaratmaq istəyən ksenofoblara elmi arqumentlərlə, tutarlı dəlillərlə sarsıdıcı cavab verir, onları yalançıların ağzına bərk yumruqlayır.
Bu kitab göstərir ki, Azərbaycan “milləti” “iranlıdır”, dili “fars”dır (azəri), “tarixi” də həmişə başqa iranlılarla bağlı olub və bağlıdır.
Bu kitab Azərbaycanı səssizcə udmaq istəyənlərin boğazına ilişmiş, onları boğan iri sümük kimidir.
Bu kitab xəyanətkar qrupları çox incitdi və onları müəllifi haqqında pis danışmağa və böhtan atmağa sövq etdi.
Amma siz, ölkənizi sevən dəyərli oxucular, öz sahəsində unikal olan bu kitabı ehtiyatla oxumalı və sonra müəllifi haqqında mühakimə yürütməlisiniz.

Bahamad Azadegan
tərəfindən

Ön söz

İyirmi il əvvəl Tehranda, Qafqazda, İstanbulda qəzetlərdə Azərbaycan xalqı və onun dili haqqında silsilə məqalələr yazılmışdı. O zaman Osmanlı İmperiyasında İttihat və Tərəqqi Partiyası işə düşdü və onlar harda olurlarsa olsunlar bütün türkləri yanlarında birləşdirib çox böyük bir türk kütləsi yaratmağa çalışırdılar və Qafqazda da onların ideyalarını davam etdirirdilər. Və Azərbaycan məşrutə hərəkatına böyük töhfə verdiyinə və hər yerdə məşhurlaşdığına görə Qafqazdan, İstanbuldan gələn yazarlar bunu gözdən qaçırmır, türk dilinin orada səlis olmasını əsas götürərək Azərbaycan və öz arzuları haqqında davamlı diskussiyalar yazırdılar.

Bu sözlər Azərbaycanda işə yaramazdı. Çünki azərbaycanlılar öz yazıçılarının ideyalarını yaxşı hesab edirdilər və Azərbaycanda konstitusiyanın tərəqqisi və İran kütlələri arasında özlərinə oyaraq çıxardıqları mövqe üçün verdikləri fədakarlıqlarla başqalarının ideyalarına uymaq üçün heç bir əsas yox idi. Ona görə də orda insanlar o yazılara daha az dəyər verirdilər.

Amma Tehranda qəzetlər qaynayıb-qarışır, cavab verməyə çalışır, elə şeylər yazırdı ki, sən yazmasan daha yaxşı olardı. Çünki onlar nə türk yazarlarının bunun qarşısını almağa çalışmaq istəyindən xəbərdar idilər, nə də onlara düzgün cavablar vermək üçün Azərbaycan xalqının və dilinin hekayəsini bilik və tarix vasitəsilə bilirdilər. Əgər əsassız sözlər yazsaydılar, başqa əsassız sözlərlə cavab verərdilər və bu mübarizə, münaqişə bir neçə ildən bir təzələnər və yenidən hay-küy alovlanardı.

Azərbaycan həmişə İranın tərkibində olub və bir müddətdir ki, ondan ayrılıb. Halbuki onun dili türkcədir və bunun özü senzuraya məruz qalaraq Osmanlı və İran jurnalistlərinin əlinə keçmişdi. Təəccüblüdür ki, tarix boyu axtarıb əldə etməli olduqları şeyi hər kəs öz fərziyyələrinə və təxəyyüllərinə əsaslanaraq fərqli bir şey ortaya qoydu. Tehran qəzetlərindən birinin yazdığı kimi: “Monqollar İrana gələndə zorla və təzyiqlə Azərbaycanda türkcə yaydılar”. Bu, yazıçılara qalan cavabların bir nümunəsidir və onları araşdırsanız, onlarda bir neçə qeyri-dəqiqlik görəcəksiniz. Çünki heç bir tarixdə belə bir şey yazılmayıb və monqollar öz qaniçənlikləri və ədalətsizlikləri ilə xalqın dilini dəyişmək kimi vəhşiliklərdən çəkiniblər. Və sonra monqolların dili türk dili olmadığı üçün onu səlis danışmağa məcbur etdilər. Monqol dili orta əsrlərdə türk və durrani dillərinə çox bənzəyir. Üstəlik, bütün İrana hakim olan monqollar idi, bəs niyə Azərbaycanda ancaq türkcəni təbliğ etdilər? !.. Bütün bunlardan sonra görəcəyik ki, monqollar dövründə Azərbaycanın əksər şəhərlərində, xüsusən də Təbrizdə hələ də qədim Azərbaycan dili danışırdı və türkcə də məhz onların dövründən sonra orada məşhurlaşdı.

On səkkiz il bundan əvvəl mən Tehrana gələndə bu müzakirələr çox canlı idi və Azərbaycan və onun xalqı müzakirə olunduğundan mən də Azərbaycandan gəldiyim üçün çıxış yolu tapıb dəqiq nəticəyə gəlmək qərarına gəldim. Amma o vaxt kitaba əlim yox idi, sonra 1925-ci ildə Tehrana qayıdana qədər bir neçə il Mazandaran, Zəncan, Xuzistanı gəzdim. Həm imkanım, həm də kitablarım olduğu üçün axtardım və şadam ki, azəri dilini, ya da Azərbaycanın qədim dilini asanlıqla tapa bildim, ondan nümunələr əldə etdim, həm də

o diyarda türk dilinin tarixini öyrənə bildim. Bu mənim yaratdığım “Azəri və ya Azərbaycanın qədim dili” adlı kitabdır ki, onu eyni vaxtda çap edib yaydım ki, cahillər ayağa qalxıb dil haqqında pis danışmağa başlasalar da, alimlər onu qiymətləndirməkdən əl çəkmədilər.
Əvvəlcə alim dostumuz cənab Məhəmməd Əhməd qəzetdə bu barədə ingiliscə danışdı.
“The Royal Asiatic”i yazdılar və sonra həmin ofis “The Times of Mesopotamia”, London Asiya Cəmiyyəti adlandı .
Cəmiyyət Onlar özləri də assosiasiyanın üzvü idilər və dərnək bunu yüksək qiymətləndirdi və Sardis Ross adlı alim onu ingilis dilinə cüzi abreviatura ilə tərcümə edərək, birliyin aylıq jurnalında dərc etdirdi . Sonra rusiyalı iranşünas Miller onu Bruce gətirib çap etdirdi.
Beləliklə, dəftər qısa müddətdə avropalı şərqşünaslar arasında tanındı və onların bir çoxunun Azərbaycan dili və xalqı ilə bağlı bəslədiyi yanlış fikirlər dağıldı və Azəri adı yazılarda öz düzgün mənasında işlənməyə başladı . Həmin andan mənimlə avropalı alimlər arasında sıx əlaqə yarandı və Əhmədso Beçdənin təklifi ilə Amerikada və Avropada böyük bir dövlət yarandı .
Amma o dəftəri yazanda “dilçilik”dən heç bir məlumatım yox idi, ona görə də bu mövzunu yalnız tarix boyu izlədim, azəri dili və onun digər iran dilləri ilə əlaqəsi haqqında heç nə yazmadım, cahilliyimə baxmayaraq, o dəftərdən sıxıldım, amma onu paylayandan sonra iki-üç ili “dilçiliyə” həsr etdim, erməni dilini belə yaxşı öyrəndim. qədim Əhəməni dili ilə yalançı. Özü də ağrılı bir elm olan dilçiliyə başqa yollarla da yanaşdım və bu baxımdan da faydalı nəticələr əldə etdim. Aydındır ki, bu arada azəri dilinin də fonu aydınlaşdı və mən onun İran dilləri arasında yerini izlədim və onlarla əlaqəsini başa düşdüm. Digər tərəfdən, “Azərbaycan dili və ya Azərbaycanın qədim dili” kitabı nəşr olunduqdan sonra bəzi şəxslər Təbriz və Xalxaldan məktublar göndərərək Azərbaycanın bir sıra vilayətlərində, məsələn, Gəlin Qiyə, Zenuz, Xalxal və başqalarında qədim dilin yaşayıb-yaşadığını və hələ də danışıq apardığını və hər birinin bir yerdən dil nümunələri göndərdiyini bildirmişlər.

Bunlar məni 1309-cu ildə bir neçə ay işsiz qalanda və vaxtım olanda Azərbaycan dili ilə bağlı başqa qeydlər yaratmağa, dəftəri başqa bir şeylə dəyişməyə sövq etdi, amma çap etməyə imkanım olmadığından o, qaldı. Sonra birdən o yoldan çıxdım və başqa işlərə başladım və bu fikirləri çox nadir hallarda xatırladım. Artıq iki ildir ki, insanlar o kitabı istəyirlər, nüsxəsi qalmadığı üçün bizdən xahiş edirlər ki, onu yenidən çap edək və o xahişlərin nəticəsi odur ki, biz indi bu kitabı yenidən çap edirik.

كسروي

– Bundan əvvəl bəzi avropalı yazarlar “azəri”ləri Azərbaycan türkləri adlandırmışdılar. İslam Ensiklopediyasında olduğu kimi, dəftərimin qarşısında çap olunan “Af” hərfi də “Azəri” ilə eyni məna daşıyır. Amma sonra, mənim dəftərimdən sonra çıxan Təbrizdən gələn söhbətdə “ta” hərfində Azəri öz mənasında görünür.
– Onlardan biri London Kral Asiya Cəmiyyətinin özü idi, digəri isə Amerika Akademiyası və digər üç cəmiyyətlə birlikdə mən indi onlardan ayrılmışam.
Bir nitq

Azərbaycanın qədim xalqı və dili

Azərbaycan tarixin əvvəlində:

Tarixə bələd olanlar, son yüz ildə tarixlə bağlı aparılan elmi araşdırmalardan və əldə edilən dəyərli nəticələrdən xəbərdar olanlar bilirlər ki, üç-dörd min il əvvəl arilər və ya iranlılar adlı bir xalq yaşadıqları vətəndən köçüb , Asiya və Avropaya dağılıb və onların hər bir qrupu bu məqsədlə gəlib-getmiş, kök salmış, bu məqsədlə öz vətəninə çevrilmişdir tarixdə məşhurdur. Necə ki, Avropa həyatının bünövrəsini qoyan və onun tarixində özlərinə böyük yer qoyan yunanlar və romalılar, Qərbi Romanı alt-üst edən, öz enerji və şövqləri ilə Avropa tarixində yeni bir dövr (orta əsrlər) yaradan almanlar da o xalqlardan idilər. Həmçinin onların İran yaylasına gəlib burada məskunlaşan qrupları, onların üç tayfası, yəni Midiya, Fars və Parfiya, hər biri öz növbəsində öz padşahlıqlarını qurdular ki, onların hər biri Asiyanın ən böyük və ya ən güclü səltənəti idi.
İranlıların öz qədim vətənlərindən köçüb Avropa və Asiyaya səpələnməsi tarixi dövrlərdən əvvəl baş versə də və o dövrə aid heç bir yazılı məlumat olmasa da, bu mövzuda Avestadan və başqa yerlərdə mövcud olan göstərişlər və elm yolu ilə aparılan araşdırmalar bunu çox açıq şəkildə ortaya qoyub.
Biz bu gün çox yaxşı bilirik ki, arilər və ya iranlılar köç etməzdən əvvəl Avestanın “Aria Viejo” adlandırdığı şimal donmuş torpaqlarında yaşayırdılar. Deyir ki, orada on ay qış, cəmi iki ay yay olub.
Bu, tarixdə aydındır və İran və ya İr xalqı İran yaylasına gəldikdə, onların böyük

bir qrupu, midiyalılar, İranın şimal-qərb hissəsini, indiki Azərbaycanı və Həmədan, Kirmanşah, Qəzvin, İsfahan və Tehran şəhərlərini fəth etdilər. Midiyalılar gördükləri böyük tarixi işlərlə (böyük Assur krallığını devirərək Suriya və Kiçik Asiyaya doğru irəliləməkdən) unudulacaq insanlar deyillər.
Deməli, gördüyünüz kimi, Azərbaycan tarixin əvvəlindən öz xalqı və dili ilə çox aydın olub və bununla bağlı münaqişəyə, müzakirəyə yer yoxdur. Bəli, onu da bilirik ki, İrandan əvvəl Azərbaycanda başqa yerlilər yaşayırdı və İran ora daxil olub o yerliləri fəth edəndə iki tayfa bir-birinə qarışıb. Amma hər yerdə belə olub və biz Azərbaycan xalqının və ya İran xalqının yalnız iranlı olduğunu və başqaları ilə qarışmadığını söyləməyə çalışmırıq. Bu mənasız bir şeydir və bu köklə o kök arasındakı ayrılıq hikmətdən uzaqdır.

- Naməlum Eranla .

[2] - Pəhləvi kitablarında "İran Vic".

Biz hər şeydən əvvəl həqiqəti axtarırıq və olanı geri qaytarmaq istəyirik. Bildirmək istəyirik ki, üç min il əvvəl olan tarixin əvvəlində Mədanlılar Azərbaycanda və onun ətrafında yaşayıblar və tarixdən xəbəri olanlar bilirlər ki, iki min il əvvələ qədər türklər bu ərazilərdən uzaq olub, Asiyanın ortasında yaşayıblar.
Əvvəllər hər bir insanın xalqının mənşəyi və irqi haqqında nə düşündüyünüzü yazırsınız. Tövratda iranlılar qamçılı bir irq olaraq sayılır. Məsudi və başqaları kürdlərin “Bəni Əmir”dən olduğunu yazmışlar. Ancaq bunlar ümumidir və onlara etibar etmək olmaz. Bu gün bir xalqın irqini dilinə görə müəyyən etməyin ən yaxşı yolunu bilirik. Azərbaycana gəlincə, başqa şeylərdən başqa orada dilin başlanğıcından indiki formasına qədər çox gözəl nümunəsi var ki, o da Avestadır. Çünki onların yazdıqları kimi Zərdüşt Azərbaycandan yaranıb və Avestanın dilinin kənarından onun şimalda bəstələndiyini çatdırır.
Bunlar tarixin əvvəlində də, bizim dövrümüzdə də olub. Bundan sonra Əhəmənilər, İsgəndərlər, Selevkilər, Parfiyalar, Sasanilər dövrünə gəlib hər birinə nəzər saldıqda, onların heç birində Azərbaycanda oradakı insanların çevrilişini nəzərdə tutan hadisə baş verməmişdir.
İsgəndərin zamanında Azərbaycanda elə bir hadisə olub ki, oradakı dilin yaxşı göstəricisi olub, o da “Azərbaycan” adının özü idi. Dediyimiz kimi, siz buranı “hikmət yeri” adlandırdınız. Amma İskəndər İrana daxil olub bu ölkəni zəbt edəndə Azərbaycanda “Aturpat” adlı bir yerli doğulub onu saxlamış və o, axır zamana qədər hökmdar olduğu üçün buradan da onun adı ilə “Aturpatkan” adlandırılmış və bu, tədricən “Azərbaycan”a çevrilən həmin sözdür ki, Aturpat

nəsli bir neçə yüz il Seuclilər və Seuclilər hakimiyyətini saxlamışdır. Baxmayaraq ki, bu ad (Azərbaycan) da işlədilmiş və onun mənası ilə bağlı bəzi qeydlər qəti dəlildə və başqa kitablarda tapılsa da, bunların hamısı jarqondur və bilik bazarında qiymətləndirilə bilməz. Şübhəsiz ki, “Azərbaycan” İran adıdır və biz onun mənasını dəfələrlə izah etmişik. [4]
Parfiya dövründə türklər qərbə doğru hərəkət edərək İran sərhədinə yaxınlaşdılar. Lakin Parfiya padşahlarının malik olduğu güclə onların qruplarının İrana daxil olduğuna inanılmırdı və biz tarixdə belə bir şeyə dəlil tapa bilmirik. Sasanilər dövründə digər türklər daha yaxın idilər və həmçinin Qafqazın Dərbəndi vasitəsilə şimaldan İranla qonşuluqda idilər. Amma bütün bu fərziyyələrə baxmayaraq, onların Azərbaycana qayıtması ehtimalı azdır. Ola bilsin ki, tarixdə onların kiçik qruplarına rast gələrik ki, Sasani padşahları müharibədə əsir götürüb orada-burda məskunlaşıblar. Amma belə qruplar tez bir zamanda xalqa qarışır və özlərindən əsər-əlamət qalmadan yoxa çıxırlar.

- Bu yazıda şimal və cənub dillərinin ayrılması müzakirə olunacaq.
- Bu barədə yazdığımız çıxış dəfələrlə dərc olunub, sonuncusu Paktın dördüncü ilinin 6-cı sayında olub.

Azərbaycanda çayların, dağların və şəhərlərin adları:

Bir məmləkətin xalqını, onun dilini səciyyələndirən cəhətlərdən biri də çay, dağ, kənd, şəhər, təpə adlarıdır. Çünki hər bir xalq bu adları öz dilindən yaradır və o şeylərə aid edir. Bu gün əlimizdə olan adların çoxunun mənası olmasa da, şübhəsiz ki, hamısının mənaları var idi və biz biliklər üzərində axtarış etdikcə, bir çoxunun mənalarını kəşf edəcəyik.

Şübhəsiz qəbul edilməlidir ki, çaylara, dağlara, yaşayış məntəqələrinə və bu kimi şeylərə verilən adlar onlara ad verən xalqın dilindən gəlir və bunların hər birinin o dildə mənası var və onların adlandırılması da məhz bu mənadandır.

Azərbaycandakı çay, dağ, yaşayış məntəqələrinin adlarını nəzərə alsaq, onların bir qismi aydın mənası olmayan adlardır: Təbriz, Xoy, Salmas, Urumi, Vicuye, Lilava, Əlvar, Astara, Ocan, Aras, Əznab və bu kimi bir çox başqa adlar. [6]

Digər kateqoriya isə dilçilik vasitəsilə kəşf etdiyimiz və ya haqqında fərziyyələr apardığımız adlardır: Mərənd, Arunq, Maralan, Mayan, Qəhrəm Dez (Gərmadöz), Marağa, Gilandöz, Deilmgan, Qara Rud, Qarqa bazarı və bu kimi.

Üçüncü sıra aydın mənaları olan adlardır: Sard Rud, Gar Rud, Zarrin Rud, Griveh, Ruyin Dez, Hathad Sar, Baku və bu kimi bir çox başqaları.

Bu adları uzun-uzadı müzakirə etməyə ehtiyac var ki, bizim burada yerimiz yoxdur və yalnız qeyd edəcəyik ki, birinci silsilələr onların çoxunun çox uzaq zamanların qalıqları olduğunu, bəzilərinin isə İran gəlməmişdən əvvəl burada yayılmış dillərin qalıqları ola biləcəyini göstərir və biz onlarla ari dilləri arasında heç bir oxşarlıq tapmırıq: Xoy, Salmas, Urumi və sair kimi. Ancaq daha bir çoxları, mənasını bilməsək də, ari dilindən kənarda olmadıqlarını bilirik: Əznab, Əhrab, Lilava, Naxçıvan, Bərdəva və sair kimi. Amma onların mənasını bildiyimiz üçün digər iki qolun da ari dilindən olduğunu açıq şəkildə görə bilərik və bu, Azərbaycanın qədim xalqının iranlı və ya ari xalqından başqası olmadığının başqa bir göstəricisidir və bu adların bəzilərində mədənin izləri var.

Azəri və ya Azərbaycan dili:

İslamdan sonra Azərbaycanın tarixi başqa xalqlardan və dillərdən daha aydındır və ərəb tarixçilərindən, coğrafiyaşünaslarından yazılarımız var.

Qeyd edək ki, İslam hərəkatı ərəb köçü üçün çox geniş yol açıb, Ərəbistanın quru və bərbad səhralarında yüz illər məşəqqət içində yaşayan, həmişə İraqın, İranın, Suriyanın yaşıl və bərəkətli torpaqlarına göz dikmiş bu insanlar qürurlu idilər.

- Bir vaxtlar o sahəni tədqiq edən, beş yüz ismin düzgün mənasını tapmış və ya ona yaxınlaşan müəllif bu prosesdən əldə etdiklərimdən çap olunmamış bir

kitab yaratmışam və onun yalnız nüsxəsi “Şəhərlərin məktubları və vergilər” adlı iki kitab halında çap olunub.

- Kitablarda yazılanlar və ya Təbriz haqqında danışılanlar jarqon və yanlışdır və bütün axtarışlarıma baxmayaraq, mənasını tapa bilmədim və ən yaxşısı bunu belə buraxmağı düşündüm.

İstək yolunun açıq olduğunu görüb köçə üz tutdular, eyni zamanda, onların böyük dəstələri İranın bu və ya bu guşəsində məskunlaşdılar, daha çox yaşıl otu, geniş otlaqları, bol suyu olan Azərbaycanı bəyəndilər, iş sahəsi iki-üç yüz il onların əlində idi. Buna baxmayaraq, azərbaycanlılar öz dillərini, irqlərini itirməmiş, tədricən tazyanlar da onlara qarışaraq məhv olmuşlar.
O zaman Azərbaycan haqqında danışan ərəb coğrafiyaşünasları oradakı dili ayrıca qeyd edib “azəri dili” adlandırıblar və indi onların yazılarını burada təqdim edirik:

- - IV əsrin birinci yarısında Azərbaycan, Aran, Ermənistandan bəhs edən “Əl-məsalik və əl-məmalik” kitabını yazan Hu Qul oğlu. O deyir: "Azərbaycan xalqının və Ermənistan əhalisinin əksəriyyətinin dili fars və ərəb dilləridir, lakin ərəbcə az adam danışır, fars dilində danışanlar isə ərəbcə başa düşmürlər. Bu dildə ancaq tacir və mülkədarlar (torpaq ağaları) gözəl danışa bilirlər". Bəzi qəbilələr də orda-burda başqa dillərdə danışırlar, məsələn, Ermənistan əhalisi barmani, Bərdə əhalisi isə barani dilində danışır və orada “Qobq” adlı məşhur dağ var. “Bura “tanrıların dağı” adlanır və o dağın üzərində o kafirlərin çoxlu müxtəlif dilləri yayılmışdır”. [9]
- - Hicri IV əsrin ortalarında yaşamış tarixçi Məsudi “Ət-Tənbiyyə və əl-Əşrəf” kitabında İranın Azərbaycan, Rey, Təbəristan, Xorasan, Sistan, Kirman, Fars, Xuzistan və başqa yerlər kimi vilayətlərini sadalayarkən belə deyir: “Bütün bu şəhərlər və vilayətlər bir ölkə idi və bir padşahı var idi və dilləri eyni idi, baxmayaraq ki, müxtəlif dialektlərə - Pəhləvidən, Daridən, Azəridən və digər bu kimi ləhcələrə verilmişdir. [0]
- - Səyyah və alim Əbu Abdullah Bəşəri Müqəddəsi dördüncü əsrin ikinci yarısında yazdığı “Əhsən ət-Təqasim” kitabında İranı səkkiz yerə bölərək deyir: “Bu səkkiz bölgənin əhalisinin dili yaddır”. “Yalnız bəziləri açıq, bəziləri qapalı (manqulağa) və hamısına farsca deyilir”. Sonra Azərbaycandan danışanda deyir: “Dilləri yaxşı deyil”. Ermənistanda isə barman dilində, Aranda isə baran dilində danışırlar. Onların fars dili başa düşüləndir, bəzi sözlərlə Xorasani dilinə oxşar və yaxındır”.
- - VII əsr coğrafiyaşünası və alimi Yakut Həmavi Azərbaycan haqqında yazır: “Onların Azəri adlı yarımdilləri var ki, bunu özlərindən başqa heç kim başa düşmür”.

- Siz o vaxtlar bu əyaləti torpaq hesab edirdiniz və Azərbaycana gələn bir hökmdar kimi Aran və Ermənistanı da idarə edirdiniz.
- Onun arzusu qədim zamanlardan müxtəlif kişilərin məskunlaşdığı və Əbu əl-Fidaya görə “Dillər dağı” (Cəbəl əl-Alsan) adlanan Qafqaz dağlarıdır.
- Əl-Məsaliq və Əl-Məmələq, Leyden, səh 250.
- Əl-Tənbih və əl-Əşrəf, Leyden, səh 87 - Tərcümədə “kifayət qədər” mənasını verir.

[11] - Əhsən ət-Təqasim, Leyden nəşri, səh 259.

- Başqa yerdə buyurulur: “Onların dillərində də bir yük var”. Deyəsən azəri dilini başa düşməkdə çətinlik çəkir.
- [3] - Əhsən ət-Təqassim, Leyden, səh 374.
- Mücəm Əl-Bəddan, Misir nəşri, 1-ci cild, səh 160.

Hicri təqviminin əvvəlki əsrlərinin tanınmış coğrafiya və tarix alimlərindən sitat gətirdiyimiz bu yazılardan aydın olur ki, o dövrdə Azərbaycanda danışılan dil və ya yarımdil fars dilinin bir qolu olub, “azəri” (Aran dilində danışılan yarımdil necə adlanırdı), o dövrdə isə türk dili (Azərbaycan dilində Aran işarəsi yox idi) adlanırdı.

Bununla bağlı əlimizdə Əbu əl-Əlai əl-Məari və onun tələbəsi Təbrizi Əbu Zəkəriyyə əl-Xatibin həyatından başqa bir dəlil var. Belə ki, Əbu Zəkəriyyə müəllimi Əbül-Əlanın zəkasından və fərasətindən danışaraq dedi: "Bir gün Məara məscidində onun qarşısında oturmuşdum və kitablarından birini ona oxuyurdum. Birdən gördüm ki, həmvətənlərimdən biri məsciddən çıxıb namaza durmaq üzrədir". Mən iki il Maarada yaşamışdım və şəhərimdəkilərdən heç birini görməmişdim. Ona görə də onu görəndə özümü fərqli hiss etdim. Əbül-Əla mənim vəziyyətimi görüb soruşdu: Sənə nə olub? . Dedim: İllərdir öz şəhərimdən heç kimi görmədikdən sonra indi burada qonşularımdan birini görürəm. O dedi: “Onda qalx və onunla danış”. Dedim: Dərs bitənə qədər. Dedi, qalx, səni gözləyəcəm. Ayağa qalxıb qonşunun yanına getdim, 15 azəridə uzun-uzadı söhbət etdik , ondan nə istəsəm soruşdum, qayıdıb müəllimimin yanına oturanda soruşdu ki, sən bu hansı dildə danışırdın, dedim ki, bu, Azərbaycan xalqının dilidir. Dedi: Mən bunu bilmirdim və mənə dediklərinizi başa düşmədim. Amma sənin sözlərini xatırladım. Deyir: “Ona dediyimiz bütün sözləri təkrar etdi və mən onun zəkasına heyran qaldım”.

Təəccüblüdür ki, Nəsirəddin şahın dövründə bir neçə nəfərin tədqiq etdiyi “Nameh Daneşvaran” kitabında bu hekayəni tərcümə edərək “Əl-Əzriyyə”ni “türklərin dili” kimi tərcümə etmişlər və bu, özlüyündə həmin kitabın müəlliflərinin Azərbaycan üçün heç vaxt başqa dil bilmədiyini göstərir. Digər tərəfdən, tərcümədə öz işini gördüklərini və necə olduğunu izah etmədən azəri dili əvəzinə türk dilini işlətdiklərini güman etmək onların səhvidir və bu da əvvəldən Azərbaycanı türklərin vətəni hesab edənlərin əlində daha bir alətə çevrilmişdi

Avropada dəfn edilmiş Samanilərin şəcərə kitabında “Əl-Əzriyyə” “Əl-Əzrbəycidə” ilə əvəz edilmişdir. Demək lazımdır: katib buna əl atıb, ya da ola bilsin, sadəcə “azərbaycanlı” olub.

- Natiq, şübhəsiz ki, öz ustadını tərənnüm edib tərənnüm edirdi və başa düşmədiyi dildə bütöv bir söhbətə qulaq asmaq, xatırlamaq mümkün deyil.

İkinci çıxış

Türkiyə Azərbaycana necə və nə vaxt daxil olub?

Səlcuqlular dövrü və ya köçəri türklər dövrü:

İndiyə qədər dediklərimizdən belə məlum olur ki, hicri təqviminin ilk əsrlərinə qədər Azərbaycanda ari və ya iran mənşəli insanlar yaşamış və onun dili ari mənşəli olmuş, VI əsrə qədər isə azəri dili burada danışılan dil olmuşdur. Ona görə də “Türkiyə Azərbaycana necə və nə vaxt yol tapıb?!” deyə soruşmalıyıq. Tapdığımız və bildiyimiz budur ki, türklər Azərbaycana Səlcuqlar dövründə və türk boylarının köçü yolu ilə gəliblər. Ondan əvvəl tarixdə türklərin Azərbaycanda olmasına dair hər hansı bir dəlil tapsaq, şübhəsiz ki, onlar kiçik bir qrup idi və bir müddət sonra yoxa çıxdılar.

Qeyd edək ki, Səlcuqların İrana gəlişi və onların fəthləri kitablarda göstərilənlərdən daha əhəmiyyətlidir. Əgər hər bir hadisəni nəticələrinə görə qiymətləndirməli olduğumuz doğrudursa, səlcuqların Qəznəvi Sultanı Məsudu məğlub etdikləri Dəndəqan və Firuzi döyüşünü ən böyük tarixi hadisələrdən hesab etməliyik. Çünki həmin müharibə və fəth nəticəsində türklər İran, İraq, Suriya və Kiçik Asiyaya çoxlu səpələnmişlər və onlardan bir neçə böyük səltənət yaranmış və onların şəhər genişlənməsinin əhatə dairəsi Avropada Dunay çayının o tərəfinə də yayılmışdır.

Tarixə bələd olanlar bilir ki, Parfiya dövründə türklər böyük vəhşiliklə İran sərhədlərinə qədər gəlib orada məskunlaşaraq səltənət qurublar. Lakin o zaman parfiyalılar və onlardan sonra Sasanilər öz təkəbbürləri ilə onları həmişə geri çəkirdilər. Sonra Sasanilər yıxılanda Tazyanlar türklərə qarşı öz yerlərini tutdular və üç yüz ildən artıq bir müddətdə onların qarşısını almağa davam etdilər. Sonra Karfagen xətti qırılanda Samanilər üç yüz minlik süvari və piyadanı daim ölkə sərhədlərində keşik çəkərək türklərin keçməsinə imkan vermirdilər. Sultan Mahmud və oğlu Məsud da eyni davranışı göstərmişlər. Özləri türk olsalar da, iranlılar arasında böyümüşlər və sarayları İran sarayı idi və buna görə də türklərin yolunu kəsməmişlər. Özləri gətirdikləri qruplara da peşman oldular, görəcəyik.

Nə az, nə çox min il idi ki, türklər İranın sərhəddində dayandılar və bu arada

onların sayı çoxaldı və digər dəstələr də onlara arxadan qoşuldular və 431-ci ildə Toğral bəy və qardaşları Sultan Məsudu məğlub edib Xorasanı fəth edib öz hakimiyyətlərini qurduqları zaman hər zaman hərəkətə və irəliləməyə hazır idilər. dəstələr bir-birinin ardınca arxadan gəldilər və bəlkə də iyirmi il keçmədi ki, onlar İranın hər bir küncünə səpələndilər və onların dəstələri İraqa və başqa yerlərə qədər irəlilədilər.

İbn Əsirin kitabını və başqa kitabları oxuyanlar, İslam əsrlərinin tarixini addım-addım izləsələr, Səlcuqların gəlişinin İslam dünyasına başqa rəng verdiyini, yeni bir dövr açdığını, hər yerdə məmləkət işlərinin türklərin əlinə keçdiyini açıq şəkildə görərlər. Onların heç bir yerdə dəqiq sayını verməsələr də, özləri də verə bilməsələr də, bəzən türk qoşununun ölçüsünü çatdıran cümlələr yazırlar.

İbn Əsir hicri 435-ci ildə deyir: “Bu il həmişə müsəlman ərazilərinə, Kaşqar və Balasaqun ətrafına hücum edib talan edən on min türk İslamı qəbul edərək Qurban bayramında iyirmi min qoyun kəsdi”. O deyir: “Bu qəbilələr əvvəllər müsəlmanların şərindən qorunmaq üçün bir yerə toplaşmağa məcbur olmuşdular”. Amma onlar İslamı qəbul etdikdən sonra hər bir dəstəni bir tərəfə gətirdilər və İslam torpaqlarına dağıldılar, hər on min ildən bir az-çox başqa bir diyara çıxdılar.

440-cı ildə Hamu deyir: “Bu il Qəznədən böyük bir köməkçi dəstəsi Maveraünnəirdən İbrahim Niyala (Rey və Həmədan hakimi olan Toğrul bəyin ana tərəfdən qardaşı) gəldi. Buyurdu: “Mənim torpağım sizə nə gücü çatır, nə də sizə ruzi və yemək verə bilər”. Mənim üçün (Kiçik Asiyaya) getmək, kafirlərlə vuruşmaq və Allah yolunda cihad etmək daha yaxşıdır”.

İbn Bibi yazır: “Süleyman şah öldürülmüş oğlunu Kiçik Asiyada romalılarla döyüşə göndərəndə Türküstandan gəlmiş yüz iyirmi min türkmən ailəsini öz ordusuna cəlb etdi”. [1]

Kitablardan fraqmentlər halında əldə edilən bu yazılardan aydın olur ki, Səlcuqlar dövründə türklər İrana və bu torpaqlara çoxlu gəliblər və bunu tarixin özü də bizə deyir. Çünki Toğrul və qardaşlarının İran və İraqda qurduqları və o böyük işləri yerinə yetirdikləri çox böyük səltənətdən başqa, Kiçik Asiyada onlardan Roma Səlcuqları adlı başqa bir səltənət yarandı ki, o da böyük və qüdrətli idi və tarixdə özünə yer etmişdi. Mələkşahın ölümündən sonra Suriyada da bir krallıq yarandı.

Bundan sonra Azərbaycanda, İranda, Ermənistanda və başqa yerlərdə atabakanlar yarandı. Bundan sonra xarəzmşahlar meydana çıxdı. Monqol dövründən sonra Qaraqoyunlular və Ağqoyunlular meydana çıxdı. Kiçik Asiyada Osmanlılar ayağa qalxaraq böyük tarixi qəhrəmanlıqlar göstərdilər.

Bütün bunlar türklər tərəfindən edilib və onların İranda və onun ətrafında

çoxalmasının və əhalisinin ən yaxşı göstəricisidir.

Azərbaycanda türklərin ilk qrupları:

Türklər üçün köç yolu Səlcuqlular dövründə açılsa da, qeyd etmək lazımdır ki, həmin dövrdən əvvəl də İrandan gələn qruplar Azərbaycana gəlib çatmışdı. Belə ki, Sultan Mahmud Nil çayının o tayına gedərkən bir dəstə türkü (əlli minə yaxın adamı) özü ilə birlikdə İrana gətirdi və onları Xorasanda yerləşdirdi. Onlar bir müddət orada olduqdan sonra, bir dəstəsi ayrılıb Kirman yolu ilə İspahana getdi. , türklər başa düşdülər və ondan geri çəkildilər

[1] – Parisdə nəşr olunmuş Səlcuqnamə İbn Bibinin türkcə tərcüməsi, səh 2. Onlar tələni buraxıb Esfandan çıxdılar və oradan da talanlarını Azərbaycana apardılar. Hansı ki, belə demək olar: o torpaqda türklərin ilk dəstəsi onlar idi. Bu əhvalat hicri 411-ci ildən əvvəl söylənmişdir və türklərin və ya qazanların sayı təxminən iki min eşşək idi, hər eşşəyi yeddi və ya səkkiz nəfər saymaq olar. Bu dövrdə Azərbaycan hökmdarı Məhəmməd Ravadinin oğlu Vəhsudan idi, o, yaxınlıqdakı digər hökmdarlar, Aran şəddadiləri və başqaları ilə düşmənçilik və rəqabət apardığından, hamısı döyüşçü və mahir oxatan olan bu adamların gəlişindən məmnun qaldı və onları Azərbaycanda yerləşdirdi. Lakin onlar orada oturmadılar, talan və dağıdılması üçün heç bir xərc çəkmədən Bərmanistana və başqa yerlərə basqın etməyə davam etdilər, çünki onlar haqqında başqa yerdə yazdığımız uzun hekayələrimiz var və burada xatırlatmağa ehtiyac görmürük. [2] Xorasanda qalan türklərə gəlincə, onlar da bir an belə sakit oturmadıqları üçün Mahmud onları yatırmaq üçün dəfələrlə qoşun göndərdi və bir dəfə özü də onlara hücum etdi və hamısını Xorasandan Balxankuha geri qovdu. Amma 420-ci ildə Mahmud vəfat etdikdən sonra oğlu Məhəmməd Qəznədə onun yerinə oturduqda, Məsud Rey istiqamətindən Qəznəyə qarşı bir ordu çıxardı. Lakin onlara qarşı kin bəsləyən Məsud onlardan intiqam almaq istəyir və onları da tutub öldürməyi əmr edərək, onları Taş Fəraşla birlikdə Reyə göndərir, Taş öz fikrini Reydə həyata keçirmək istəyəndə o, xaosun ortasında ayağa qalxır və türklər cəsarətlə döyüşərək Rey və bütün qoşunların komandanı olan Taşı öldürürlər. Bu, 428-ci və 429-cu illərdə, Səlcuqlar da Xorasana daxil olmuşdu və Məsud onların əlinə düşərək heç bir iş görə bilməmiş, bu türklər oraya çatanda bir dəstə olaraq orada qalmışlar və digər bir dəstə də həmin torpaqda türklərin ikinci qrupu olan Azərbaycana hücum etmişlər.

Və sudanlılar da onlara yer verdilər və onlar da əvvəlki dəstənin ardınca Aranda və Ermənistanda basqın edib qarət etdilər və onlardan o qədər qorxu ürəklərdə yerləşdi ki, hara üz tutsalar, xalq onların qarşısında dayanmazdı. Sudan isə دور onları ram etmək üçün çox çalışdı, amma alınmadı, nəhayət, müharibə və qan tökərək Azərbaycandan qovmağa məcbur oldu və bunların arasında elə əhvalatlar da baş verdi ki, bizim burada yazmağa ehtiyac yoxdur, çünki onlar bizim müzakirə mövzumuz xaricindədir.

Səlcuqlar dövründə Azərbaycan:

Belə görünür ki, bu türklərdən Azərbaycanda bir neçə nəfər qalıb. Lakin bu vaxt Toğrul bəy padşahlıq qurmuş və ərazisini gündən-günə artırmışdı. 446-cı ildə Əmir Vəhsudan və oğlu Məmluna tabe olub xərac verməyə başlayanda Toğrul onları qovmadı.

– Naməlum Kralların ikinci hissəsi görünə bilər.

– Naməlum Kralların ikinci hissəsi görünə bilər.

Lakin onlar uzun sürmədilər və Azərbaycan tamamilə səlcuqların əlinə keçdi, dediyim kimi, onların ordusu hamısı türk idi və bir şəhərə komandanlıq edəndə onlardan bir dəstə göndərdilər. Səlcuqlardan sonra Türküstandan gəlib hər tərəfə səpələnmiş tayfalardan başqa, Azərbaycan bol ot və otlaqlara malik olduğundan və başqa yerlərə nisbətən heyvandarlığa daha münasib olduğundan, şübhəsiz ki, burada türk boyları daha da çoxalmış və çoxalmışlar. , aydın olur ki, getdikcə qulaqlar türk dili ilə tanış olur və insanların çoxu ondan bir neçə cümlə öyrənir.

Məhz bu zamandan məskunlaşdıqları vilayətlərdəki türklər, əgər bir yaşayış məntəqəsinin adı açıq-aydın məna kəsb edirdisə, onu tərcümə edib türkcə adlandırmışlar (onlardan əvvəl Tazyanlar da eləmişdilər) Və bu gün biz Azərbaycanda farsca eyni mənanı daşıyan bir sıra yaşayış məntəqələri adlarına orada və ya başqa yerlərdə rast gəlirik, məsələn: A. qanlu, Qozlu, Qızılca və bu kimilər ki, bizdə Ab Barik, Vike Dar, Garmxani, Bidak, Gerdkanak, Jozdan və Sorkheh var.

Halbuki Səlcuqlar dövründə Azərbaycanın dili azəri dili idi və türk dili yeni gələn türklərin dilindən başqa bir şey hesab edilmirdi. Səlcuqlular dövrünün sonlarında yazan Yaqut Həməvi və Azərbaycan dili olan Azəri yazılarını tərifləyimiz kimi.

Monqol dövründə Azərbaycan:

Monqollar dövründə Azərbaycan haqqında əvvəldən başqa heç bir məlumatımız

yoxdur. Aydındır ki, monqollar orada fars taxtını ələ keçirib, Monqolustandan özləri ilə gətirdikləri böyük dəstələri orada məskunlaşdırmışlar, lakin onların hamısı türk idi və dilləri türkcədən başqası deyildi. Türklər və monqollar bir-birinin dilini başa düşmürdülər. Monqol dövründə Azərbaycanda türklərin sayının artdığını deyə bilmərik və belə bir fikri təsdiq edəcək heç bir sübutumuz yoxdur. Bəli, hicri dördüncü əsrdən bəri iranlılar hər yerdə fitnə-fəsad tapıblar və hər yerə xəstəlik və savadsızlıq yaymışlar və eyni şeyi Azərbaycan haqqında da söyləmək olar və buradan da demək olar ki, orada olan türklər gündən-günə daha çox hakim və qüdrətli olur, yerlilər üzərində daha da güclənirdilər.
Orta monqol dövründən əlimizdə ancaq 1293 (hicri 693) ildə Battiyə gələn Marko Polonun səyahətnaməsi var və oradakı insanlardan danışanda türklərdən bəhs etmir. Baxmayaraq ki, Marko Polo bunu dar düşüncədən yazmayıb. Çünki şübhəsiz ki, o zamanlar Təbrizdə bir qrup türk yaşayırdı. Nə var ki, Marco onların varlığından xəbərdar olsun.

- Tazyanlar İrana gəlib orada məskunlaşdıqları üçün mənasını anladıqları bir çox yaşayış məntəqələrinin adlarını ərəb dilinə çevirmişlər. O dövrdə guya "Sagsar" adlandırılan "Sangsar" olaraq "RAS əl-Kalb" ya "Diya Namak", "Dizbad" və "Dizbad" və "Dizbad" və "Divijin" və "Divijin" kəndlərindən "Divijin" və "Divijin" kəndlərindən, Qasr əl-Rih, Ramazah və Qaryeh əl-Jin adlandırdılar və bu şəkildə tapa bilərsiniz yenidən.

Onun sonunda əlimizdə Sultan Əbu Səidin zamanında Battiribə gələn İbn Bəttutanın səyahətnaməsi var və o yazır: “Gövdəli daş bazarının yanından keçdim və müxtəlif qiymətli daşlar görüb gözlərim qamaşdı. Tacirlərin yaraşıqlı, gözəl paltar geyinmiş, ipək yaylıqlar bağlamış yaraşıqlı nökərləri xədimlərin qarşısında durmuş, daş-qaşları tutaraq onlara türk arvadlarını göstərir, alış-verişdə bir-birini üstələyir və çoxlu alırdılar. “Orada fitnələr gördüm ki, ondan Allaha sığınmaq lazımdır və biz kəhrəba satıcıları bazarına daxil olanda eyni şeyi, amma burada daha çox gördüm”.
Battuta oğlunun bu yazısı yuxarıda yazdıqlarımızı çatdırır. Təbrizdə türklər yaşayırdı, lakin türklər və taciklər ayrılmışdı.
O vaxtdan əlimizdə Səfva əs-Səfai İbn Bəzzaz Şeyx Səfiəddin Ərdəbilinin həyat tarixçəsini qələmə aldığı üçün onun gətirdiyi bir çox hekayələrdən aydın olur ki, o dövrdə Azərbaycanda türklər və taciklər bir yerdə yaşayırdılar, lakin əksəriyyət taciklərin tərəfində idi. Bir çox yerdə Şeyxin yanına gələn türklərdən bəhs edir və ya Şeyx onların yanına gedən görünür. Həmçinin yaşayış məntəqələri

adlanarkən bəzən türk adlarının Yalğuz Ağac, Yüz Ağac, Ağdam, Dəzlaq və bu kimi hissələri istifadə olunur.
O da bəzən şeyxin və başqalarının sözlərindən “azəri”də, ya da özünün dediyi kimi, “Ərdəbili dili”ndə davam edən və ya səpələnmiş cümlə fraqmentlərini yazır ki , sonra bunları qeyd edəcəyik. Bütün bunlar bizim bəyanatımızı daha möhkəm edir.
O vaxtdan bəri əlimizdə Həmdallah Mostofinin coğrafiyaya dair üçüncü məqaləsi İran şəhərlərinin təbiətindən bəhs edən və 740-cı ildə (İranın son qüdrətli monqol kralı Əbu Səidin ölümündən beş il sonra) yazılmış “Nuzhat əl-Qulub” əsəri var. Mostofi vaxtilə Təbrizdə yaşamışdı və Azərbaycanı yaxşı tanıyırdı və oradakı insanlar və dil haqqında ən açıq-aşkar məlumatları xatırlaya bilirdi. Amma bunu istəmədi və kitabına oradakı şəhərlər haqqında qısa cümlələrdən başqa heç nə daxil etmədi. Buna baxmayaraq, biz onları gətiririk və onlardan faydalanırıq:
O, Xoy haqqında deyir: “Onun camaatı ağbirçək, ədalətli irqli və yaraşıqlıdır və bu səbəbdən Xoy İran Türküstanı adlanır”.
O, Marağa haqqında yazır: “Onun əhalisi ağ dərili və tünd dərilidir və daha çox Hənəfi məzhəbindəndirlər”. Onların dili isə pəhləvi ərəb dilidir.
O, vaxtilə kiçik bir şəhər olan Leylan haqqında yazır: “Onun əhalisi türkdür”. O, Tasuc şəhəri haqqında yazır: “Onun sakinləri türk və taciklərin qarışığıdır”.
O, həm də şəhər olan Kələnbər haqqında yazır: “Onun əhalisi türk və qızıl qarışığıdır”.
O, Təbriz və digər şəhərlər haqqında susur. Amma görəcəyik ki, Hamu öz kitabında azəri dilində Təbriz dilindən bir cümlə saxlayıb və buradan da aydın olur ki, o qədim yerlilərin və azərilərin xeyli hissəsi hələ də Təbrizdə səlis danışırdılar.

– Ola bilsin ki, onun ərəb dilinə olan istəyi çoxlu ərəb sözləri ilə qarışmasıdır.
Mostofinin bu bir neçə cümləsindən aydın olur ki, türklər monqol dövrünün sonlarında Azərbaycanda özlərinə yer açaraq şəhərlərdə məskunlaşıblar və qədim yerlilərlə müqayisədə, yaxud özünün dediyi kimi “tacik” sayılırdılar. O da aydındır ki, o zaman Azəri adı itmişdi və Mostofi bunu bilmirdi və buna görə də əvəzində “Pəhləvi” adını işlədib.
Monqollardan sonra Azərbaycan:
Moğollardan sonra İranda çox çətin bir üsyan baş qaldırdı, çünki Əbu Səid 735-ci ildə vəfat edən və varisi olmayanda, monqol rəhbərləri arasında münaqişə baş

verdi, hər bir monqol bir oğul götürdü və Əbu Səidin ölümündən bir il keçmədi ki, üç padşahlıq quruldu və bu, İranda çox zəiflədi. ayaqlar altında tapdalanmışdılar. Və Azərbaycan monqolların məskəni olduğu üçün bu münaqişələrin və müharibələrin çoxu orada baş verirdi və ən çox ziyan və itkilər də orada baş verir, xalq isə taqətdən düşüb məhv olur. Məhz həmin dövrlərdə Təbriz çox ağır zərbə aldı. Sultan Əhməd İlkaninin əlində olan və onun Əmir Vəli Astarabadini Təbrizə vali təyin etdiyi üçün 787-ci ildə Qıbçaq düzünün padşahı Sultan Əhmədin şər ruhu olan Toxtameş xan qəfildən şəhərə əlli minlik monqol süvari göndərərək, Əmir və monqol xalqını daha çox möhlət və mübariz vəziyyətə saldı s şəhərə daxil olmuş və heç bir ziyanı əsirgəməmişdir.
Bu məğlubiyyətlərdən sonra növbə Teymur və onun yürüşləri idi. Onun dövründə Azərbaycana o qədər də ziyan dəyməyib. Lakin onun vaxtı başa çatanda Azərbaycan yenidən döyüş meydanına çevrildi. Çünki, salnamələrdə qeyd olunduğu kimi, Qaraqoyunlu ailəsi çoxlu sayda türk tayfası ilə oraya gələrək bir səltənət qurmuş və bundan sonra da çoxlu sayda tayfa ilə buraya gəlib səltənət qurmuş və Əbu Səfiyyənin 906-cı illərinin müharibəsindən sonra həmişə döyüş və münaqişə vəziyyətində olan Ağqoyunlulara çatmışdır. s.
Azərbaycan şəhərlərindən azəri dilinin yoxa çıxmasının və türkcənin orada yayılmasının səbəbini bu yetmiş illik hadisələr hesab etmək lazımdır. Çünki məhz bu zaman bir tərəfdən yerli əhali tapdalanır, məhv edilir, digər tərəfdən də türklər bura çoxlu insan gətirir və onların sayını xeyli artırırdılar.
Əvvəlki dövrlərdə türklər daha çox kəndlərdə yaşayırdılarsa, indi hökmdar olduqları üçün şəhərləri zəbt etmişlər və onların dili orada geniş yayılmışdır.

Səfəvilər dövründə Azərbaycan:

Asanlıqla qəbul oluna bilər ki, türklərin Azərbaycanda dayaq salması və azərilərin köçürülməsi Səfəvilər sülaləsindən əvvəl baş verib və bunun səbəbi, digərləri ilə yanaşı, həmin sülalənin özünün dövlətidir. Çünki onlar heç şübhəsiz Azərbaycanın doğmaları idilər və dilləri də azəri idi və onların ulu əcdadı Şeyx Səfidən monqol dövründə yaşamış iki beytimiz var.

– Bu yazıçılar “Pəhləvi” sözünü bu və ya digər şəhərin ana dilində danışanlara aid etmək üçün işlədiblər və bu gün bu sözə verdiyimiz mənadan xəbərsizdilər. Biz orda dayanıb, onları əlimizdə tutub gətirəcəyimizi bilirik. Lakin səltənətin qurucusu Şah İsmayılın dövrünə gedəndə görürük ki, onun dili türkcələşib, həmin şah özü türkcə şeirlər bəstələmiş, toplusu bizdədir.
İsmayılın anası türk ailəsindən (Həsən bəyin qızı) olmasına və Əmir Əlişir

Nəvainin ardınca türk şeiri bəstələməsinə baxmayaraq, bu, bizim dediklərimizə uyğun gəlmir və türklərin Azərbaycanda üstünlük təşkil etməsinin və orada türkcənin yayılmasının səbəbidir.
Səfəvi imperiyasının yarandığı 10-cu əsrin əvvəllərində türk dilinin Azərbaycana həm şəhərlərdə, həm də onun hüdudlarından kənarda daxil olması, ümumbəşəri dil hesab edildiyi danılmazdır. Ancaq Səfəvilər dövründə Azərbaycanda o dil üçün də faydalı olan hadisələr baş verdi və demək olar ki, məhz o dövrdə və bu hadisələrin kölgəsində türk dili hakim oldu və azəri şəhərlərdən itib bir neçə yerdən başqa çöldə qaldı.
Həmin hadisələrdən biri də Səfəvilərin ən çox türk tayfalarından olan ardıcıllarının olması idi. Məsələn, Şah İsmayıl hakimiyyətə gələndə onun müttəfiqləri Astaclu, Şamlu, Təklü, Varsaq, Rumlu, Zülqədr, Əfşar, Qacar tayfalarından başqa heç kim deyildi və onunla birlikdə Azərbaycanda Qarce dağından olan dəstələr də var idi. Taciklər və ya İranın yerli farsdilli xalqı təsəvvüfün, ezoterizmin və təxribatın yayılması nəticəsində beş yüz il azadlıq, qürur və fədakarlıq ideyasını unudub, sonra isə monqol qırğınlarının və onların iki yüz illik fəthinin kölgəsində qalaraq, bizdən başqa, heç bir fanatiklikdən məhrum olmuşdular şeyləri bir kənara qoyub səhrada yaşayan türk tayfalarını önə çıxaran və əllərini çiyinlərinə qoyub hakimiyyətə gələn Səfəvilər sülaləsinin Firuzbəxti idi.
Belə ki, Səfəvilərin bütün işləri türklərin əlində idi və onların saraylarında istər Təbrizdə, istər Qəzvində, istərsə də İspanda türkcə danışırdılar, rütbə və adlar daha çox türkcə idi, məsələn: Qaraş, Yuldaş, Sərdaş, Əmvaqi, Qapuçi, İşıq Ağası, İç Ağası, İlbək Ağası, İlbək Halıları, İlahi bəylər Khani, Qaranjeh Beg, Qorxəms Xan, Şeyx Aghli, Halvachi Aghli və bu kimi bir çox başqaları.
Həmin hadisələrdən biri də o idi ki, Səfəvilər dövründə İranla Osmanlılar arasında güclü düşmənçilik yaranmış və Osmanlılar dəfələrlə Azərbaycana yürüş etmiş, dəfələrlə oraya çatmış, hətta Təbrizə qədər irəliləmişlər. Birincisi, Sultan Səlim 920-ci ildə Çaldranda Şah İsmayılı məğlub edəndə onun ardınca Təbrizə getdi və bütün qoşun və ətrafı ilə üç gün şəhərdə qaldı. Bundan sonra Sultan Süleyman Şah Təhmaspla apardığı müharibələrdə üç dəfə (bir dəfə 940-cı ildə, biri 941-ci ildə, üçüncüsü isə 956-cı ildə) Azərbaycana daxil olmuş və hər dəfə də bir müddət Təbrizdə qalmışdır. Bundan sonra, III Murad və Şah Abbasın atası Xodabəndənin dövründə, 993-cü ildə Osmanlılar Şirvanı və Qafqazı ələ keçirdikləri zaman, Osman paşa böyük bir ordu ilə Azərbaycana gələrək, onu üç gün ərzində Təbrizdə qırğına apardı və bu zaman osmanlılar öz aralarında sarayla müqavilə bağladılar. Ərdəbil istisna olmaqla, Azərbaycanda onlara və iyirmi ilə yaxın orada qaldılar. Sonra 1012-ci ildə Şah Abbas onu geri alanda və

daha on il də osmanlılarla müharibə və düşmənçilik olacağından iki-üç dəfə daha Azərbaycana qoşun gətirdilər və Şah Abbas birbaşa döyüşdən yayındığı üçün Təbrizə və ya onun ətrafına doğru irəlilədilər. Eləcə də Şah Abbasın ölümündən sonra Sultan IV Murad özü də Təbrizə qədər irəliləmiş, xalqın tərk edib qaçdığı Azərbaycan şəhərlərini viran qoymuş və geri qayıtmışdır. Həmçinin Səfəvi imperiyasının sonunda əfqanlar Espahanı ələ keçirəndə Osmanlılar da Azərbaycanı və İranın qərb şəhərlərini işğal etmiş, müharibə və qan tökərək Nadir onları qovana qədər illərlə orada olmuşlar.
Bu müharibələr, yürüşlər hamısı azəri dilində aparılırdı. Çünki bu hadisələrdə digərlərindən daha zəif olan taciklər və ya o dildə danışanlar daha çox tapdalanır və məhv olurlar. Digər tərəfdən osmanlılar türk olduğundan, digər tərəfdən də onların həmyaşıdları türklərdən başqası olmadığından bütün iş türkcə aparılıb, azəri dili ailələr içərisindən başqa işlənməyib və getdikcə populyarlığını itirib, getdikcə unudulub.
Daha ətraflı məlumat verməyəcəyik. Beləliklə, Səlcuqlar dövründə türk dili Azərbaycana gəlib yeddi yüz il və daha çox müddət ərzində tədricən orada hökmranlıq etdi, ana dilini ortadan qaldırdı, künc-bucaqdan başqa ondan əsər-əlamət qalmadı.
Baxmayaraq ki, bu təkcə Azərbaycana aid deyil. Eyni şey Aran üçün də belədir və azəri dilinin qardaşı olduğu aran dili də itib-batıb, onun künc və kənarlarında yalnız bir neçə izi qalıb. Zəncan və ətrafı da eyni vəziyyətdədir və orada dil tamamilə yox olub. Həmədan və Qəzvin ətrafı ərazilərdə də belədir və türk dili orada geniş yayılıb. Amma söhbət Azərbaycandan getdiyi üçün biz ancaq ona müraciət etdik.
Onu da bilmək lazımdır ki, türk dilinin İranda yayılması Səfəvilər dövründə ən yüksək həddə çatmış və onlar dünyadan köçdükdən sonra türk tərəqqisi də dayanmış və sonra geriləməyə başlamışdır. Xüsusən də məşrutə dövrünün başlanmasından və İranda vətənpərvərlik şövqünün meydana çıxmasından və qəzetlərin və ibtidai məktəblərin yaradılmasından sonra bütün bunlar Türkiyəni fırtına ilə vurdu və onu meydandan aşağı saldı.
Bu baxımdan Azərbaycan özü öncüldür və məşrutə hərəkatı başlayandan bəri azərbaycanlıların arzularından biri də fars dilini ora qaytarmaq olub və onlar həmişə İstanbul və Bakı qəzetlərinin yazılarına soyuqqanlı yanaşıblar.
Baxmayaraq ki, indiki fars dili çox adekvat deyil və türkcə başa düşülən bir çox mənalar Azərbaycan dili ilə başa düşülə bilməz, bu Azərbaycan dili ilə heç vaxt başa düşülə bilməz7 · fars dilinin ailələr arasında yayılması uzun illərdir ki, davam edir.

– Azərbaycan türkcəsində keçmiş zamanın on dörd, indiki zamanın dörd forması olsa da, fars dilində keçmiş zamanın dörddən çox, indiki zamanın isə birdən çox forması yoxdur ki, bu da onun ifadəliliyinə və qeyri-kafiliyinə bir nümunədir. Amma biz fars dilindən bu əskikliyi aradan qaldırdıq və indi fars dilində on üç növ var, üç növdən də indi istifadə olunur.
Biz qalib gələcəyik.

[Bu kitabı və bu alt səhifəni yazdıqdan illər sonra Şadrəvan Kəsrəvi “Saf dil” kitabını yazdı və orada fars dilinin çatışmazlıqlarından bəhs etdi. Burada nə var? O, kitabın geniş şəkildə danışıldığını və əlavə məlumat üçün həmin kitabı oxumağın lazım olduğunu qısaca qeyd etdi.]

Üçüncü çıxış

Azəri haqqında bir neçə kəlmə

Şimal və cənub dilləri:

Bilinməlidir ki, bizim bu gün danışdığımız və ona fars və ya iran dili dediyimiz dil eyni dildir ki, iranlılar və ya iranlılar dörd min il bundan əvvəl öz qədim vətəni “İranviç”də danışıblar və oradan köçüb İran yaylasına gələndə bunu özləri ilə gətiriblər. Müəyyən olan odur ki, zamanın, hadisələrin gedişi işçinin dilinə təsir edir və bu o deməkdir ki, heç bir dil həmişəlik durğunluqda qalmır və hər an başqa rəng alır. Dilimiz də bu dörd min ildə böyük inkişaflarla qarşılaşıb, ona görə də hər dəfə başqa rəng alıb və kimsə bu sahənin dalınca getsə və bu dilin başlanğıcından bu günə qədər tarixini yazmağa hazır olsa, bəlkə də böyük, min səhifəlik bir kitab yarada bilər.
Bizdə başqa şeylərlə yanaşı, müxtəlif dövrlərdən bu dil nümunələri var: birincisi, üç min il əvvələ aid olan Avesta. Daha sonra Avestadan bir neçə yüz il sonra olan və Əhəmənilər dövrünə aid Bistoun və Abbas Abad və bu kimi başqalarının daş kitabələri var. Daha sonra Parfiya dövrünün sonlarına aid daş kitabələr və Sasanilər dövrünün əvvəlinə aid olan daş kitabələr və sikkələr, daha sonra isə Sasani dövrünün sonuna çatdıqca, o dövrə aid kitablar var. Bundan sonra da çox aydın olur.
Bu misalları yan-yana müqayisə etsək, aydın olur ki, onların hamısı bir dildir, lakin hər dəfə başqa fərqlər tapıblar. Avestan, Əhəməni, Pəhləvi və ya Fars dedikdə, bunlar müxtəlif çalarlara büründüyü üçün bu müxtəlif adları almış bir dilin adlarıdır. Bu, dilin tarixinin siyahısıdır.
Amma burada diqqətdən kənarda qalmamalı olan başqa məqamlar da var: Biri

odur ki, İran və ya İrandan buraya köçən İran xalqı müxtəlif tayfalar olub və biz onlardan üç böyük tayfanın adını bilirik: Midiya, Fars və Parfiya. Şimalda midiyalılar, cənubda farslar, şərqdə parfiyalılar məskunlaşdılar və hər üç tayfa bir-birinin ardınca burada səltənətlər qurdular. Onların hamısının eyni dildə danışdığı açıq-aydın görünür və onların arasında müəyyən fikir ayrılıqları olduğu da aydındır. Düşüncə ilə anladığımız budur. Amma onu da bilirik ki, bəzi dialektlər vasitəsilə midiyalılarla farslar, daha doğrusu şimalla cənub arasında ayrılıq olub. Beləliklə, şimalda daha çox Şin olan, cənubda Şin oldu, necə ki, indi şimalda Şemiran və Şemiram, cənubda Semiran və Semiramdır, çoxlu sayda ip və fırlanma, mələk və göndərmə, yazı və yazı və sair hekayələrin bu şəkildə yarandığını güman edə bilərik. Həmçinin, Qafın şimalında olanlar Cimin cənubunda oldu, necə ki, Qəhrəmin şimalında və onların həmkarı Cəhromun cənubunda indi də belədir. Həmçinin, şimalda “za” deyilən şey, şimalda olduğu kimi, cənubda da “dal” oldu, burada cənub dillərindən olan “danam” və “damad” “zanam” (kürdcə) və “zuma” (Semnanda) adlanır. Bunlar tapdığımız şeylərdir və ola bilsin ki, başqa şeylər də olub.

Bu səbəbdən “Avesta”nın şimal dili olduğunu bilirik. Çünki ölçəndə biz onda şimal əlamətləri görürük. . Digər tərəfdən, kitablarda Zərdüşt həmişə quzeyli sayılır və əksər insanlar onu Azərbaycandan törəmiş hesab edirlər. Ona görə də Avestanı Azərbaycan dilinin ilk nümunəsi hesab etmək olar.

Yarımdilçilik necə yaranıb?…

Gözdən qaçırılmaması lazım olan başqa bir şey də yarımdillərin varlığıdır. Çünki bu gün bütün ölkənin danışdığı böyük dildən kənara baxsaq, Semnan, Giləki, Mazandaran, Kürd, Sorx, Şuşti və bir çox başqa ləhcələr bu və ya digər guşədə danışılır, bildiyimiz odur ki, bu cür dialektlər İranda əvvəldən mövcud olub və bizim düşündüyümüz və inandığımız şeylər də İran xalqının yaranma tarixinə daha çox daxil olduğunu göstərir. Burada müxtəlif dillərdə və irqlərdə yaşamış və həyatları bir-birindən ayrı olduğu aydındır ki, İran bura gələndə onları döyüşsüz məhv etməmiş, hətta müharibə başlasa və o tayfalar öz dillərini itirmiş olsalar da, yoxa çıxmamış, əksinə, İranla yaşamış və get-gedə dillərinin öz aralarında qalması qaçılmazdır. Məsələn, Semnanda yaşamış və İrana qarışdığı üçün ayrı dilə malik olan müəyyən bir tayfanın dili də İran dili ilə qarışmış və ondan Seminani ləhcəsi çıxmışdır. Biz bunları belə ölçürük: onların hamısı eyni kökə və təmələ malikdir, lakin hər biri başqa qarışıqları daşıyır və fərqli rəng alır. Bunu bir misalla göstərə bilərsiniz: Təsəvvür edin ki, on qabı su ilə doldurursunuz. Sonra nə əlavə etsən - bir az qızılgül suyu, bir az zəfəran, bir az müşk və s. - bunlar bir tərəfdən eyni cinsdəndir, digər tərəfdən də aralarında

ayrılıq var. Yarımdilçilik də eyni vəziyyətdədir və bu şəkildə yaranmışdır. Buna görə də onların hamısı İran dilinin qolları sayılır. Çünki onların hamısının məğzi İran dilidir ki, hər biri başqa əcnəbi sözlərlə qarışıb, başqa rəng və üslub alıb. Azəri dili haqqında da demək lazımdır: Dilimiz Azərbaycana və onun ətrafına gəlişindən sonra Azərbaycanın keçmiş yerli əhalisinin dili ilə qarışaraq başqa rəng və üslub qazanmışdır. Demək istəyirik: Bu hadisə bizim biliklərimizin dilindən gəlir və özü deyil. Ona görə də biz ona "Nimzban" deyirik. Bəziləri deyəcək ki, bəs Mədən dili nə olub? !.. Deyirik: O, bizim hamımızın dili olduğu üçün onların arasında həmişə səlis olub. Xüsusən də Mədənin dövründə, şübhəsiz ki, bütün dövlət işləri o dildə aparılırdı. Daha sonra Əhəmənilər dövründə səltənət farsların əlində olmasına və dövlət işləri bu tayfanın dilində aparılsa da (və Bisvan yazısı da o dilə nümunədir), dediyimiz kimi, farslarla mədənlilərin dili eyni idi və hər halda mədən dilinin öz yeri var idi. Həm də Parfiya və Sasani dövrlərində, o dövrlərin dilini Pəhləvi adlandırdığımızda. Bu ada şimal və cənub dilləri də daxildir.

- Bu, başqa yerdə ayrıca müzakirə edilməli olan uzun müzakirə tələb edir.

Biz bunu təkcə konsepsiya kimi deyil, həm də səbəbi kimi başa düşürük. Sasanilər dövründən və İslamın əvvəlindən günümüzə qədər gəlib çatan və Avropa şərqşünasları və başqaları tərəfindən son dövrlərdə əldə edilmiş və Pəhləvi kitabları adı ilə nəşr olunan pəhləvi qrafikası ilə yazılmış yazılardan biri "Adibatkar Zariran" (Zariran abidəsi), digəri isə "Darkht Asurik" (Bunların müəllifi olan ikisi Azərbaycan dilində yazılmış və tapılmışdır) adlı iki yazı vardır onları digər pəhləvi kitablarından ayıran dildən qaynaqlanır və biz onlarda azəri və ya azərbaycan dilindən başqa dildə olmayan sözlərə rast gəlirik. Ona görə də biz onları Azərbaycan dilinin "Avesta"dan sonra ikinci nümunəsi kimi tanıyırıq. Və buradan aydın olur ki, Sasanilər dövründə azəri dilindən başqa (şübhəsiz ki, o dövrdə də mövcud idi) Azərbaycanın daha bir dili - daha doğrusu, bütün Mədan torpağının - yazıda daha çox işlənən dili var idi və o vaxta qədər şimal və cənub bölgüsü hələ də toxunulmaz olaraq qalmışdır. Sonra İslam dövrünün dördüncü və beşinci əsrlərində görürük ki, ərəb coğrafiyaşünasları azəri dilini Azərbaycanın dili hesab etsələr də, bəziləri bu dili də öz dilləri hesab etsələr, bəziləri bunu başa düşə bilməsələr də, biz orada Qətran və digər farsca və ya ümumi dildə şeir yazan şairləri görürük.

Şimal-Cənub bölgüsü necə aradan qalxacaq?
Məsələ bundadır: yazı-oxu bir qrup arasında adiləşəndə onların dili vahid olur və

dil vasitəsilə bu guşə ilə o guşə arasında fərq azalır. Məhz buna görədir ki , İslamdan sonra ortaq dildə İranın şimalı ilə cənubu arasında ayrılığın artıq qalmadığını görürük və Azərbaycanda bəstələndiyini söylədiyimiz Qətran və başqalarının poeziyasına Xorasan və Fars poeziyasına bənzər bir dildə rast gəlirik. Şairlər daha çox danışıq tərzində bir-birinin ardınca getsələr də, dil vasitəsi ilə bir-birinə daha yaxın olsalar da, bu dediklərimizlə uzlaşmır və istər şeir yazmaqda, istərsə də kitab yazmaqda bir-birini bu ardıcıllıqla izləməsi dili yeknəsək, yeknəsək edib.
Demək olar ki, ümumi dildə bu yeknəsəqlik Sasanilər dövründə başlayıb. Məhz onların dövründə mütaliə-yazı geniş vüsət almışdı və məmləkətin o guşəsi ilə bu guşə arasında əlaqə yaranmışdı və Sasani padşahları fars soyundan olduqlarından və sarayda fars dili işlədildiyindən, şimal-cənub və başqa yerlərdə meydana gələn dillərin qarışığında o dilin daha çox üstünlük təşkil etdiyini və üstünlük təşkil etdiyini söyləmək olar. “Dari dili” deyirlər, ola bilsin ki, sarayda danışarkən onun Dari adlandırılmasına səbəb olub.
Lakin İslam dövrünün dördüncü və beşinci əsrlərində o dövrdən farsca nümunələr əldə etdikdə görürük ki, dediyimiz quzey və güney bölgüsü, dediyimiz kimi, fars dilinin bir çox fellərində mövcud olan “yazmaq”, “yazmaq” və “biz” və “biz” kimi ikiliklərin aradan qalxdığını görürük. ","alışdırmaq" və "alışdırmaq", "görmək" və "görmək" bəzi köklərdən gəlir.İkiliyə hər yerdə rast gəlinir.

– Azərbaycan türkcəsində qeyd edəcəyimiz kimi çoxlu sayda fars sözlərindən istifadə olunur və bunlar Azərbaycan dilinin qalıqlarıdır.
– Bu iki kitab uzun müzakirə tələb edir və biz onları ayrı-ayrılıqda müzakirə etməli və bizim dediyimiz o sözləri göstərməliyik ki, Azərbaycan və ya Azərbaycan dilindən savayı yoxdur. Yuxu, eşitmə və bir çox başqaları kimi - bunlar Şimal və Cənub arasındakı eyni ayrılıqların qalıqlarıdır. Biz demirik: Şübhəsiz ki, belədir. Deyirəm: Ehtimal etmək olar ki, belədir.

Azərbaycanı universal dil kimi saxlamaq:

Biz azəri dilinin yoxa çıxması və türklərin Azərbaycanı zəbt etməsi hekayəsini yazmamışıq, amma onu da qeyd etmək lazımdır ki, ortaq dil Azərbaycanda həmişə olub və indi də var. Səfəvilər dövründə türk dilinin saray dilinə çevrildiyi və təkcə Azərbaycanda deyil, İranın başqa yerlərində də məşhurlaşdığı bir vaxtda o dövrdə həm Azərbaycanda, həm də başqa yerlərdə yazı dili fars dili idi, azərbaycanlıların əsrlər boyu türkləşmələrinə baxmayaraq, yazılarında həmişə farscadan istifadə etmələri təəccüblüdür. Nəinki kitab yazmaqda, şeir yazmaqda, hətta bir-birlərinə məktub yazmaqda da başqa heç nə işlətməyiblər və bu gün də

istifadə etmirlər.
Dediyimiz kimi, fars dili onlar üçün çətin olsa da, heç vaxt onu tərk etməyiblər. Azəri yox olubsa, bu dil həmişə olub. Azərbaycanda bəzən türkcə kitablar yazılsa da, bəzi şairlər şeirlər bəstələsələr də, bunlar çox az olub və yalnız şıltaqlıqdan çıxıb. Konstitusiyadan sonra bəziləri Azərbaycanda türkcə qəzet yazmaq istəyirdi ki, ana dili başqa dildən daha faydalı olsun, bəziləri də ibtidai məktəblərdə iki-üç il türkcə dərs keçmək istəyirdilər ki, Azərbaycanda tələbələrin dildən çəkdiyi əziyyətlər azalsın. Amma bunların heç biri irəli getmədi və azərbaycanlılar fars dilindən əl çəkmədilər və osmanlılarla qafqazlıların azərbaycanlıları özlərinə tərəf çəkmək üçün eyni vaxtda göstərdikləri səylər də əks nəticə verdi, dediyimiz kimi, azərbaycanlılar həmişə fars dilini ailələr arasında yaymağa çalışırlar və bu yolda öncüllərdir.

Azərbaycanda məşhur və naməlum:

Onu da demək lazımdır ki, indiki Azərbaycan dilində fars dilindən çoxlu sözlər işlədilir və bunlar heç şübhəsiz azəri dilinin qalıqlarıdır. Nə vaxt bir dil başqasının qarşısında köhnəlib, yox olmaq istəsəydi, o dildə öz sözlərinin bir silsiləsi yaddaşda qalardı. Azəri də bunu edib. Bu sözlərin azəri dilindən olmasının və fars dilindən alınmamasının səbəbi odur ki, o sözlərin bir qismi fars dilində deyil, sonra onların hamısında tanış və naməlum saitlər ayrılır , məsələn dost, kədər, kur, məzar, güc, dol və beel, şeytan, miş, piş, aslan (yırtıcı) sözlərindəki tanış və naməlum saitlər, pul, süd və köhnə sözlər əlavə olunur , tanış saitlər əlavə olunur. Fars dilində isə

– Bu sözlərin nümunələri Şeyx Səfinin beytlərində görünəcək.

– e , o səsləri Avropa dillərində olan, İran dillərində də var idi. Belə, bəzən " ou" mahnısı Və bəzən mahnı o , həm də və ya bəzən I yerinə Bu gəldi və bəzən e əvəzinə Mədəniyyətlərdə isə onları ayırmaq üçün birinciyə məlum, ikinciyə isə naməlum deyilir. Məsələn, onlar "məlum saitli süd" (chir) , "naməlum saitli süd" (cher) dedilər , həmçinin Vau dilində. İndi bunlar həmişəlik itirilib və bu mədəni ifadələrin əsl mənasını çox az adam bilir.

Məlumla məchul arasında ayrı-seçkilik tamamilə aradan qaldırılıb, farsdillilər nəinki onları bir-birindən ayırmırlar, hətta bilinənlə məchulun mənasını bilmirlər, mədəniyyətlərdə görsələr, çaş-baş qalırlar.

Azəri harda qalıb?...

Türk dilinin istifadəsindən bəhs edərkən öyrəndiyimiz kimi, azəri Azərbaycandan itməmiş və hələ də yerli xalqlar arasında bir neçə yerdə danışılır, bildiyimiz budur ki, onlardan biri Harzənd və Gəlin Qiyeh (Mərənd ətrafında), digəri Zenuz, üçüncüsü Həsənu (Qara dağda), dördüncüsü isə Xalxaldır. Eşitdiyimiz kimi, altmış-yetmiş il əvvələ qədər Liqvan və ətraf ərazilərdə tanınıb, bəzi ailələrdə müzakirə olunub, sonra isə yox olub. Buradan başa düşə bilərik ki, qalıqların hələ də mövcud olduğu başqa yerlərdə də xarabalıqlar ola bilər və yüz-iki yüz ildən sonra onlardan əsər-əlamət görünməyəcək... İki tanışımız bizə Xalxal, Hərzənd, Gəlin Qiyeh dillərindən nümunələr göndəriblər və bunlardan aydın olan budur ki, Xalxal dili çox fərqlidir. Şübhə yoxdur ki, Azərbaycanda azəri dili üstünlük təşkil edəndə və orada danışılan dil hər bir şəhərdə fərqli rəngə malik idi və bir-birindən az-çox ayrı idi. Çünki dediyimiz kimi, yalnız danışıq üçün olan və yazıda istifadə olunmayan dil tez bir zamanda budaqlanacaq və hər budaq fərqli üslub qəbul edəcək. Sadalayacağımız qədim zamanlardan günümüzə qədər gəlib çatmış azəri nümunələri də şəhərdə azəri dilinin başqa cür danışıldığını göstərir.
Dəqiq olan odur ki, biz də bilirik ki, onların bir-birindən uzaqlığı o qədər də böyük deyildi ki, o şəhərin əhalisi o biri şəhərin dilini başa düşməsinlər və ya çətinliklə başa düşsünlər, lakin biz xəlxal dili ilə hərzənd dili arasındakı fərqi daha da böyük görürük və bu barədə heç bir məlumatımız olmadığından və heç bir dəlil tapa bilmədiyimiz üçün müzakirə etməyəcəyik.

Bu ifadənin nəticəsi budur ki, azəri dili kürd, mazandaran, talaşi, gilani və bu kimi böyük və dərin köklü yarımdillərdən biri olub, bütün Azərbaycanda danışılıb, İran dilinin bir qolundan başqa bir şey deyil və ortaq dil arxasında öz yeri var.

– Cənab Nasser Rawaei Xalxal dilindən, cənab Seyid Sadeq Saeed isə Harzənd dilindən nümunələr göndərib.

Dördüncü çıxış

Nümunələr Azari-dən mövcuddur

Səpələnmiş nümunələr:

Göstərdiyimiz kimi, azəri dili danışıq dili olub və ondan əvvəl həmişə ümumi dil olub və yazı üçün başqa dildən istifadə olunmayıb. Ona görə də azərilərin yazılı heç bir qeydi yoxdur, əgər varsa, itib. Amma biz axtarışlarımızdan bunun dağınıq və davamlı nümunələrini tapdıq və onları bura gətirmək və hər biri haqqında bildiklərimizi yazmaq istəyirik. Əvvəlcə bəzi səpələnmiş nümunələri təqdim edəcəyik:

1-Həmdallah Mustofi “Nuzhatul-Qulub”da Urumi şəhərindən bəhs edərkən deyir: “Onun meyvələri arasında son dərəcə yaxşı olan Xulvaqi üzümləri, Peyğəmbərin quavası və sarı gavalı var hulvaqi üzümləri cırıq səbətdədir”. [1]

Ehtimal etmək olar ki, bu cümlədəki “uşaq” sözünün transkripsiya xətası olub, leri və bəzi digər yarımdillərdə “is” mənasında gələn “bi” sözüdür və Şeyx Səfinin qoşmalarında da “olur” mənasında görəcəyik. Kobud səsli “Dar” sanki “diridh” kimi üslublaşdırılıb və sözün özü “səbd” sözünün sifətidir. "Andrin" "Andron"un başqa bir formasıdır.

Təəccüblüdür ki, onun rəhbərliyi ilə “Nuzhat əl-qulub”da üçüncü məqaləsi dərc olunan ingilis şərqşünası Li Strenc bu cümləni türkcə hesab edərək həmin kitabın haşiyəsinə ingiliscə yazırdı: “Cümlənin mənası aydındır, lakin müasir dildən çox fərqli olduğu üçün qədim Azərbaycan türkcəsində dəqiq sözlərə rast gəlmək olmur”.

Les Strange-in bu dil sürüşməsi ona görədir ki, o, başqaları kimi Azərbaycan dilini qədim zamanlardan bəri türkcədən başqa heç bir dilə gətirə bilməyib və bu cümləni türkcəyə yaxın görmədiyi üçün o, qədim Azərbaycan türkcəsinin müasir türkcədən çox uzaq olduğunu zənn edib ki, bu da boş bir fərziyyədir. Çünki Mostafinin zamanından altı əsrdən çox vaxt keçməyib və bir dilin altı yüz ildə o qədər fərqli olması mümkün deyil ki, artıq başa düşülməyə layiq deyil.

Şübhəsiz ki, işçi Li Strangeni yoldan çıxaran kobud və yüngül vurğu ilə cırıldığını söylədiyimiz “qapı” sözü idi, lakin o, bunu türkcədə “is” mənasını verən və çox tez-tez işlədilən prefikslə götürüb.

2- İbn Bəzzaz “Səfva əs-Səfa” əsərində bir hekayətin ortasında yazır: “Şeyx Sədrəddin Xəldulla, Allah ondan razı olsun, dedi: Mən Şeyxdən (Şeyx Səfiəddin, atası) soruşdum ki, zahid şeyxin hüzuruna gələndə ürəkdən bildin. Şeyx Qüds Sərr Ərdəbili dilində dedi: “İş bitdi, ey Abadan evi, iş bitdi, amma ağanın cəzası hələ də gözlənilməzdir” ... Bu cümlələrdən aydın olur ki, dediyimiz kimi, azəri dilində şəhərlər arasında ayrılıq olub və Ərdəbili dilinin özünəməxsus qaydası var. Bu cümlə, onun axırıncı hissəsi (barrinin bütün işi) aydındır və “barri”

صفوه الصفا نسخه چاپي ص ۱۹۱ –

“budi”nin azəri forması kimi görünür. Çünki biz bunu azəri dilində görəcəyik

---

– Üçüncü məqalə, “Nuzhat əl-qulub”, “Gab” nəşri, səh 85.

Göstəricilər dəyişdirilmişdir, lakin cümlənin əvvəlki hissəsi bir qədər qaranlıqdır, baxmayaraq ki, “kat” və ya “kad” farsca ev mənasındadır və azəricə “kar”ın ra-ya çevrilməsi hekayəsini bilən bizlər də, “ev” mənasını verir. Amma bütün bunlara baxmayaraq, sözlər ümumiyyətlə qaranlıqdır.
3- İbn Bəzzaz da yazır: “Adəm, Allah ona rəhmət eləsin (Sədrəddin) dedi ki, bir vaxtlar şeyx indi müqəddəs ziyarətgah olan bu yerdə oturmuş, xoş sözlərlə məşğul olmuş, bir dəstə onun hüzurunda şadlıqla oturmuş, ruhani məclis davam etmişdi ona atam dedi, şeyx kimi hörmət etdi və ayağa qalxdı. Əlişa gələndə kobud şəkildə şeyxi kənara çəkib dedi: “Hazır ol, Təbrizidə “Harifərcata” de, bu da “danış, rəqibin gəlib” deməkdir. “Bunu deyərək əlini mübarək Şeyxin çiyninə qoydu və Şeyx paxıllıqdan keçdi”. [3]
O, Ərdəbil dilinin nümunəsi idi, bu da Təbriz dilinin nümunəsidir. Bu cümlədəki məqam ondan ibarətdir ki, ikinci şəxs (yaxud dinləyici) əvəzinə öz fikrini bildirmişdir. Daha aydın olsun: “hərafit” əvəzinə “hərəfər” dedi və Şeyx Səfinin beytlərində də belə bir şey görəcəyik. Ra ilə dəyişdirilən işarənin bəzi yerlərdə ta ilə də dəyişdiyi görünür və dildə dal ilə ta arasında ortalığa məhz bu yaxınlıqdan rast gəlinir. “Gəlmək” mənasını verən “jate”nin qarşılığını heç bir dildə tapmırıq, kürdcə “gəlmək” əvəzinə “hatn” deyilməsi istisna olmaqla.
4-Deyir: “Mövlana Muhyiddin dedi ki, bir gün Cəmaətül-Ərqayilər Həzrət Şeyxin yanına gəldilər. Onların arasında Noşirvanlı qoca Ərqayanların camaatına gedərkən dedi: “Mən bu il çörək almaq üçün çox çalışdım” dedi: “Gəlin, Diya əl-Əraqdan ayrılaq və Səbalan dağının yamacında yerləşən Ərzistana gedək”. 10 ildir ki, Uca Allah bizə çörək verir, amma bir ildir ki, az verirsə, şikayət edək”. پیره آنگا
Mahmuda üz tutub dedi: “Ağıl, sən öləcəksən” 4 Yolda fikirləşdiyi bu ikisi 5 deyil گفت
».

Bu cümlədə yalnız “başlanğıc” sözü aydın deyil və o, izzət və şərəf mənasındadır. Ancaq deyəsən atalar sözü əvəzinə cümlə işlədilir.
Bunlar qədim zamanlardan Azəridən səpələnmiş nümunələrdir.

Davamlı nümunələr:

Amma davamlı misallar üçün əvvəlcə ordan-burdan tapılan bir neçə beyt, sonra Şeyx Səfinin qoşmalarını ayrıca yazacağıq.
1) İbn Bəzzaz yazır: "Hacı Əli atası Piera Nəcibdən rəvayət edir ki, bir dəfə

Mövlana Şəmsəddin Baraniqi ikiüzlülük narahatlığına görə Şeyx Qüdslə çaşıb qalmışdı. Qəfil beyin xəstəliyinə tutulmuş və başını itirmiş və insult keçirmişdir.

– Safwa Al-Safa çap versiyası səhifə 107

– Köhnə əlyazmada Mərzvan əvəzinə “Mərzvanan” yazılıb, çap variantında olmayan “bi” sözü də həmin əlyazmadan bizim tərəfimizdən əlavə edilib.

O, evimizin qan pulundan gəlib yalvarıb mərsiyə etməyə başladı: “Allah xatirinə bilirəm ki, bu bəla və çaşqınlıq şeyxin qısqanclığından başıma gəlib”. Ayağa qalxıb şeyxin yanına getdim ki, işlərin necə olduğunu ona danışım. Şeyx dedi ki, mən küncdə tək oturmuşam, get onu al. Gəlib onu götürüb Şeyxin yanına getdim. Yolda topla, dabanla oynayan uşaqları görüb o qədər dəli olub ki, uşaqları söyüb söyüb. Biz Şeyxin yanına çatanda o, köhnə küncdə oturmuşdu. Rumi

درآمد و سر برهنه كرد و بوسه بر دست شيخ داد و ب

هركه بالايوان دوست اكيري من

چو مالايوان زره باوو

Şeyx oxudu və dedi: Oririnin qardaşı Haravasan, kor qanı və [6-cı] .

“Mövlana Şəmsuddin bunu eşidəndə yenidən ayağa qalxdı və gəlib başını şeyxin ayaqları altına qoydu və bu zaman xəstəlik ondan yox oldu ... ”

Bu iki beyt Şeyx Səfi tərəfindən tərtib edilməsə belə, onların azəri dilində olduğu aydındır. Lakin onun mənası haqqında heç nə başa düşülmədi ki, hekayənin özündən dəlilər mənasında başa düşülən “Balayan” və ya “Malay” sözünün kökündə “ba” və ya “ma” deyilsə, “layo”nun Şuşti və Bəxtiyaridə dəli, Azərbaycanda isə köməksiz mənasında işlənən “liyuh” ilə eyni olduğunu güman etmək olar.

2) İbn Bəzzaz da yazır: “Pirə Əbdülkərim Xalxali atası Məruf Baçanqidən rəvayət edir ki, o, Xalxalinin təbliğçisi Mövlana Məhəmməd İsmailanla bir dəfə Şeyxin yanına getdiyini deyir. Yolda bu iki beyti oxudum, amma eşitmədilər:
Kim Rəbbin adını oxuyarsa, xeyir-dua alacaqsınız.

Kariya Mirsi, dünya sakinləri, Allahın bəndələri, Allahın bəndələri

Xətib Məhəmməd dedi ki, bu məna caiz deyil və deyilə bilməz. Şeyxin hüzuruna çatanda oturduq ilk sözü: “Qoca, sən gələndə yolda məni necə eşitdin? Bunu eşidəndə heyrətə gəldim və Xətib Məhəmməd qışqıraraq huşsuz yerə yıxıldı ... Bu iki misrada yalnız sonuncu hecanın mənası aydındır. Həmin triqramdakı sözlərdən biri də gecə və gündüz mənasını verən “Şvaru”dur. “Bürhan”da yazır: Oraman “farslara xas olan nəğmə və danışıq növüdür və onun şeiri pəhləvi

dilindədir". Əgər "Uramane" birinci sətirdəki sözdürsə, onun da eyni məna daşıdığını deyə bilərik.

- Əlyazmada belədir:
Malayyanı sevən getsin, mən də Malayan kimi zireh, qan geyəcəyəm, döyüşçü olacam.
– Safwa Al-Safa çap versiyası, səh 135
- Əlyazma aşağıdakı kimidir:

Səni kim çağırırsa, qapın bağlı, Kamrobənd.

İş və ya ölüm, dünya sahibləri, Allahın bəndələri, Allahın bəndələri.

Amma aydındır ki, bizim çap variantından sitat gətirdiklərimiz daha doğrudur.

3) Hemu yazır: "Xaca ağa deyir ki, Talebə adlı bir qadın bağban işləyirmiş. Bir gün ehtiras atəşi alovlandı, ağlına gəldi ki, şeyx məni yada salmadı. Dilini açıb bu pəhləvi nəğməsini oxudu :
baxdıqca qaniçən əsirin gözlərinə baxarsan.
qədim başı , zadəganların ürəyi, [11-ci əsrin sevinci.]
Sonra oğlu gəlib küncə tərəvəz və göyərti gətirdi. Şeyx Qüds-ə-Sər-Babu ona dedi: "Anana de ki,...
"Səni xatırlamağımızı istəyirsən, amma biz səni xatırladığımız üçün çəkisiz tərəvəz və meyvə satırsan". [12]
Tərəvəz və pırasa göndərilməsindən məlum olur ki, bu dərviş xanım Ərdəbil şəhərində və ya onun ətrafında bağçılıqla məşğul olub və bu qoşma ondan olsun, yaxud başqasından olsun, azəri dilindədir. Amma qoşmanın mənası: İlk üç misrada yalnız "dirə" sözü aydın deyil, onu bir kənara qoysaq, onların mənası belədir: "Bu baş sənin həsrətinlə qarışıb", "Bu göz qanlı yaş tökür " , "Qədim başını sənə verim". Kürdcə "əsr" (at çəkisi), Şuştidə "Aras" da göz yaşı deməkdir. Dördüncü misrada yalnız "Çu Keji" sözü aydın deyil. "Ço"nun azəri dilində "üçün" mənasını verdiyi başa düşülür, lakin burada mənası aydın deyil. Bu parçada bunu bir kənara qoysaq, qalan məna "Özünə bədbəxt olduğunu demirsən ... " "Vacidan" demək deməkdir və biz bunu Şeyx Səfinin beytlərində və başqa yerlərdə görəcəyik. "Wrukht" "yazıq" üçün başqa bir sözdür.

Şeyx Səfiəddindən iki beyt:

Şeyx Zahed Gilaninin nəslindən olan Şeyx Hüseyn Şah Süleyman Səfəvinin dövründə yazdığı “Silsal Nəsəb Səfəvieh” kitabında Səfəvilər sülaləsinin banisi Şeyx Səfiəddin Ərdəbilinin adına 15 farsca şeir və on bir beyt yazır. Bu iki bit

بیگمان بزبان آذریست و ما چند چیز را روشن گردانیم:

۱ (ابن بزاز در صفوه

Biz onların hamısını həmin kitabda hər biri üçün verilən izahlarla təqdim edəcəyik. Ancaq əvvəlcə etməlisən

Əl-Səfa Şeyx Sədrəddindən bir əhvalat danışır, o deyir ki, Şeyx Səfi Bağdaddan qayıdarkən kral Əbu Səid və çoban şahzadə ilə müharibənin getdiyini görüb və Mövlana İzzəddin Marağa deyir:

– Əlyazmada yazılıb: “Ənşa kürd” (O yaratdı) ərəbcə “Ənşad” və “Ənşa” arasında fərq var idi. Elə bir yerdə deyirdilər ki, kimsə başqa şeir deyirdi. Bir də ki, o, eyni vaxtda şer bəstələyir və deyirdi. Fars dilində də eyni ayrılıq təbii qəbul edilib.

- Əlyazmada belədir:

دیره کین سر بسوداي تو کیجي دیره کین سر

Üç silsilənin qanlı gözləri çoxdan getdi.

Bu felin (?) tələffüz olunduğu dillərdə qədim adınız var.

[۱۲] صفوه الصفا نسخه چاپي صفحه ۲۲۰ –

[۱۳] .چو «در اینجا نیز معنایش دانسته نیست» -

[۱۴] راستي اینست که اسر با ارس با اشك یك کلمه است .نخست آن »ارشك «بوده و سپس برویه هاي گوناگون –

[۱۵] افتاده

این کتاب در سال ۱۳۰۳ در چاپخانه ایرانشهر در آن چاپ شده

Bu yoldan başqa istiqamətə çıxmaq lazımdır, çünki o, müharibə yolundadır, təhlükəli yoldur. Şeyx dedi: “Narahat olma, Mövlana (ə.s), çobanların növbəsi yetişdi. Sonra yazır: “Bu beytdən başqa onun mübarək fitrəti kompozisiyadan məlum deyil”. [16]

Aydındır ki, bu ifadə Şeyx Səfi adı ilə nəsildə və başqa yerlərdə yazılmış şeirlərlə uyğun gəlmir və İbn Bəzzaz Şeyx Səfinin dövrünə daha yaxın olduğu üçün onun yazısı haqqında daha tutarlı fikir söyləmək lazımdır. Şiə məzhəbi, o ailənin davamçıları İbn Bəzzazın kitabına çox təsir etmiş və seyidliyə və şiəliyə uyğun gəlməyən hər şeyi çıxarmışlar, ona görə də belə güman etmək olar ki, “ və bu ayədən başqa onun mübarək sifəti kompozisiyadan məlum deyil” cümləsi o kitaba əlavə edilmişdir ki, sanki Şeyx Səfinin şiəlikdən və ya Şeyxdən uzaqlaşdırdığı və ya bu məzhəbdən yazılmamış şeirləri vardır. Bizi bu qənaətə gətirən budur ki, Şeyx Səfinin şeir yazmaması İbn Bəzzazın diqqətini çəkdiyi bir şey deyildi, digər tərəfdən, Şeyx Hüseynin İbn Bəzzazın kitabını gördüyünü və onun yazılarının çox hissəsini o kitabdan götürdüyünü, lakin o şeirləri Şeyx Səfiyə aid etdiyini və onun necə olduğunu bilmirik. Həmçinin, “Səfva əs-Səfa”nın bir yerində Şeyx Səfinin nəql etdiyi bir hekayənin ortasında bu misradan sitat gətirir: “Oxuyun ki, bu fikrin bir qismini mən də eşitim . ” Hər dəfə ona baxanda o cümləni yersiz görürük.

Şeyx Səfinin adı ilə yazılan başqa şeirlərə əmin olsaq, bu iki beyt haqqında əmin ola bilərik. Çünki bunlarda şair özünü Səfi, şeyxini isə Zahid şeyxi adlandırır və belə bir şəxs ancaq Ərdəbilinin Səfi şeyxi ola bilərdi. Bəziləri deyirlər: Ola bilsin ki, Şeyx Səfinin tələbələrindən biri bunları öz adına tərtib edib, mən deyirəm ki, bu, çox uzaqgörəndir, digər tərəfdən, azəri dilinin iki hecalı olması bizim istəyimizə uyğun gəlmir. Çünki kimsə Şeyx Səfinin dilindən şeir qoyubsa, şübhəsiz ki, onun dili ilə bəstələmişdir.

2) Bu iki qoşmanın hansı dildə olduğu nəsildə yazılmayıb. Amma dediyimiz kimi, biz bunu azərbaycanca bilirik. Çünki onların varlığının Şeyx Səfiyə aid edildiyi yerdə heç bir şübhə yoxdur ki, Şeyx Səfi bunları öz dilindən başqa heç bir dildə yazmamışdır və sonra biz onların içində başqa heç bir dildə olmayan, lakin hələ də Azərbaycanda işlənən, məsələn, Dərdezhar – ağrılı, Kuşan – becərilən torpaq, Rəyyan – çay bəndi kimi sözlərə rast gəlirik. Bundan başqa qoşmalarda ikinci şəxsin təki yerinə hər yerdə “ra” sözü işlədilir və bunun azəri dilinin əlaməti olduğunu gördük. Hər halda bunlar, şübhəsiz ki, Azərbaycan qalıqlarıdır.

3) Bu qoşmaların çoxu silinmiş həccin sayğacındadır və bu, yarımhərfi şeirlərin (və ya Fəhləvi təzkirə müəlliflərinin dediyi kimi) bəstələndiyi sayğacdır, lakin bəzilərində ikinci və ya üçüncü misralarda silinmiş problemlər dəryasına qayıdır və sonrakı misraları bu misraya gətirir. Birinci beytdəki kimi:

– Safwa Al-Safa çap versiyası, səh 141

[17] – [Şeyx Səfi və onun nəsli kitabına baxın.]

– Safva Əl-Səfa çap variantı, səh 231

Dərmansız bədənin ağrısı	Gəlin	Səfim Səfim
Aktiv fe'llər Aktiv fe'llər	Aktiv	Qarşılıqlı
Siz mənim dünya dostlarım	Bavian	Heç kim
Aktiv fe'llər Aktiv fe'llər	Aktiv	Agentlər

Bəzilərində o, beşinci beytdəki kimi problem dənizindən yalnız bir qətir çıxarır:

Eyni Quş, eyni düzən, eyni		Eyni hoi, eyni hoi, eyni
Aktiv Aktiv Passiv	Aktiv	Qarşılıqlı əlaqələr
Utanc şəhəri üçün, hey hey		Ərim Evian da mənim
Aktiv fe'llər Aktiv	Aktiv	Agentlər

Yarımsavadlı şeirlərdə iki dənizin qarışması ilə bağlı Şəmsəddin Qeys Razi “Əl-Mücəm fi məyir İşəarül-Əcəm”də uzun bir təfsir yazaraq bunu Rey, Zəng-an və Həmədan şairlərinin fəhləvilərinə aid etmişdir, lakin aydındır ki, Azərbaycanda da belə olmuşdur.

4) Bu iki beyt şəcərəsinin müəllifinin onu kitabdan və ya döyüşdən əldə etdiyi aydındır və o da aydın olur ki, onun altındakı iki beytdən hər biri üçün yazdığı izah da eyni kitabdan və ya döyüşdən götürülmüşdür, nəinki o izahı onun özü yazmışdır. Çünki şübhəsiz ki, Süleyman padşahın zamanında azəri dili unudulmuşdu və Şeyx Hüseyn özü bu iki beytinin mənasını anlamırdı və biz başa düşürük ki, o izahlar Şeyx Səfinin özündəndir.

İndi biz iki misraya nəzər salacağıq və onun çap variantından başqa nəslə çıxışımız olmadığına görə iki beytlə müqayisə edəcəyik.

کنار صفحه مينگاريم

بدل درده ژرم تن بي دوايم

از به نيستي چو ياران خاکپايم

Onlarda olan xətaları və düşüncələrimizə çatanları gətiririk O, təvazökarlıq və təvazökarlıq haqqında deyir : [19]

Gəlin aydın olaq, aydın olaq.

Heç kim cənnətə bələdçisiz çatmamışdır.

İzah - Mən saf qəlbli bir insanam, aydın düşüncəli və aydın bir yolum var, mən bütün acı nəticələrə baxmayaraq, mən acizəm, çünki vəhdət aləminə heyrət və təxəyyül yolu ilə getməmişəm və mən qeyri-müəyyənlik və

təvazökarlıq dərvişiyəm.
çıxmadığı üçün vajinamdan ayağıma gedəcəyəm .

[23] rahibin iztirabları , [24] utanc hissi ilə müşayiət olundu.

– Bu cümlədən əvvəl yazır: “Şeirin mahiyyəti isə belə idi: Aşağıdakı şeirlər Həzrət Şeyxin məzmunundan (üslubundan)” Nəşrdə əlavə edilən “Şivə” sözünün mənasını bilmədik, amma “məzmun” sözü “Fəhləvi” olaraq dəyişdirilmiş kimi görünür.
– Deyəsən, “Bane”dir.
- Deyəsən, "çünki".
[22] - Dəyirmi
– Ağırlıqdan aydın olur ki, bu ifadə düzgün deyil və şişirdilmişdir.
[24] - Bavian

İzah - Məhəbbət və mehribanlığın sonundan iztirablara təsəlli verməklə bağlı buyurur: “Bütün əzabların dərdi mənim dərdli ruhumun üstünə olsun, mən də onların ayaqlarının tozu olum, həyatım və ölümüm də iztirablardan olum, çünki onlar tövhid aləminin həqiqətlərinin elmində mənim yoldaşlarım və yoldaşlarımdır”.

Qəlbin genişlənməsində deyir:

از چو اویان خواصان پشت زوریم ٢٦
سلطان شیخ زاهد چو کان کویم

Paralel Ş [25] Evilərdən nə qaldı, biz taxtdan uzaq , taxt-tac qucağındayıq .
İzah: Siz deyirsiniz ki, mən bir anlıq vəhdət aləmindən uzaqlaşmışam, halbuki mənim gücüm, bacarığım, hərarətim vəhdət dünyasının xüsusi insanlarındandır. Ərş və kürsü yükünü, yəni onların daşıyıcılarının səhəri yükünü mənə tapşırmağım və bu şərəfə lütf etməyim, kamil ağamın əli daşıyan nökəri zahid Şeyx Sultan kimi olmağım və ona itaətkar və müti olduğumdandır.
Şahbazıq, bütün ilanları öldürdük, vəfalı, vəfasız, cənnət bizik.
Zəncirimin qüdrəti ağamın əlindədir, çaxmaq daşım odudur, sən mənə başqasını yazdın.
İzah - Mən vəhdət aləminin Şahbazıyam ki, o, bütün Zimmimə xislətinin ilanlarını yox edib, Talibanın varlığından cüzi bir hala salıb və mən vəfasızların adətini ləğv edən Sədaqətəm və mən İlahi Qüdrətin Möhkəm İpiyəm, Allaha itaət edən və itaət edən tələbi yanan od olan lory səbir və dözüm suyu ilə heç kəsi sakitləşdirməmişdir.

Eyni Hui, eyni Hui, eyni Hui, eyni Kuş, eyni düzən, eyni dağ .

Şəhərdən utanan tək mənəm , hey hey, hey hey
İzah: Yəni eyni Allahdır, zat və sifətləri ilə bənzərsiz, bənzərsiz və bənzərsiz olan Uca Allahdır və doğulmamış dünya da eyni səhra və eyni düzənlikdir. Qəlbim o idi ki, həqiqi məhbub olan Uca Allahın məhəbbəti, hər bir şəhər və məhəbbətdən xaric olsun. Haqqın sahibləri.
Qüds-i Sər zahid Şeyxə müraciətində deyir:

32

Gəl sənə əmr edək , ehtiyacın olsun, könlüm sağ olsun, Mustafa adı sənin olsun.

- Deyəsən bura Cimin yeri olmalıdır. Şinin kollektiv simvol gətirdiyinə şübhə yoxdur.
- Sanki “nə” düzdü, yəni “gəlir”.
- Deyəsən, dördüncü qoşmadan da göründüyü kimi “cənnətim” düzdür.
- Sanki “deyirik” düzdür.
- Bu qoşmanın çəkisi qarışıb, bir neçə dənizdən gəlir və şübhəsiz ki, yanlışdır.

Dördüncü misrada “Çaxmaqam” və “Diqam” sözləri, şübhəsiz ki, yanlışdır.
30

- “Mən sadiqəm” düzdür.
- Sayğacdan aydın olur ki, bu beytdə bir neçə yerdə “و” hərfi keçir.
- Göründüyü kimi, "Beto" düzgündür.

Ahra Dwarbo Bor Dam Bopar Baş Hər İki Əl Badam Morteza Bor

İzah: Yəni kamil ustad Sənə pənah apardığım üçün bütün ehtiyaclarım yerinə yetdi və sənin diqqətinlə qəlbim Həzrət Mustafanın adı ilə canlandı. Sabah qiyamət günü insanlar məndən bağışlanma dilədikləri zaman dua əlim Həzrəti Əli Murtəzanın salamı olsun, həmd olsun, onun tərəfdarlarının ailəsi üçün olsun.
Şeyx 33 Şeyx ki, mehribanlığı bərabərdir 34 Vücudum odla doludur , eşqim bir az atəş deyil
Qəhrəmanın başını şumlayan fəqirin işığından Şirazın bütün axşamı məlum deyil.

İzah - Şeyx Min Əlhəmdulillah və Əl-Mənna, ki, onun şərəf və mehribanlığı tələbələri əhatə edir və məhəbbət qığılcımları və sevgi və sədaqət alovu ilə dolu olan varlığımda heç bir əskiklik yoxdur, mən bütün Suriyanı və Şirazı gəzdim, zahirdə və batində, kamil dünya və sərkərdələrim axtarışında idim cihad meydanında idi və o, məni tanımırdı.

O da müəllimə müraciət edir:

بمن نطقي بده تا دم آور بوم هر آنكه وانكه
بو از آخبر[۳۸] بوم

Mənə həyat ver, mən heyvanam, mənə qulaq ver, mən yeni bir məxluqam .

İzah: Mənə həyat bəxş et və qəlbimi elmlə nurlandır ki, onu heçlik və çürümə əhatə etməsin və mənə [39] qulaq bəxş et ki, qeyb aləminin çağırışına çağırış və ilhamla qulaq asım və sanki məni izzətləndirsin ki , daim eşqlə dolsun, deyilənlərdən və eşidilənlərdən xəbərdar olum.

ایضا در تعریف استاد خود میفرماید:

دلر كوهي سراونده[٤١] نه بور
عشقر جويي كه وريان بسته نه بور
حلم باغ شريعت مانده زيران
روحر بازر[٤٤] به پروازدنده[٤٥] نه بور
شرح ـ يعني دل بلند همت تو مثل كوه بلندي است
كه ارتفاع آن بديدار نيست و عشق والا نهمت تو

O, ömrün cövhəridir ki, qarşısında heç kəs bağlana bilməz, sənin səbrin, səbrin həmişə çiçəklənən şəriət bağı və bağı kimidir.

[۳۳]گويا »شيخم «درست –
[۳٤].باشد
[۳٥].گويا »بي «درست باشد –
[۳٦].گوشي «درست است» –
– .آز «درست است»
[۳۷] – .گويا »بشنوا «است
[۳۸] – .گويا »باخبر «باشد
[۳۹].شنوايي «درست است»

[٤١]
[٤٢] .حلمر «درست است»
[٤۳]گويا در اينجا نيز »مانده «را بمعني آباد ميآورد ولي چون معني »زيران «دانسته نيست نميتوان –
[٤٤].درباره آن بيگمان بود
[٤٥].بازي «درست است» -
[٤٦].گويا »ديده «باشد –
بدبدار «است» -

- “Dəm” düzdür. – Sanki “görmüşdü”.

Sənin müqəddəs ruhun sonu görünməyən padşaha bənzəyir, çünki o, qanadlarını geniş açır və yaradılış aləmini bir istiqamətdə dolaşır.

سخن اهل دلان در[۸] بکوشم　　دو کاتب نشته دائم بدوشم

سوگندم هر ده بدل چو مردان　　بغیر از تو بجاي جش[٤٩] نروشم

İzah - Yəni könül əhlinin sözü, nəsihət və nəsihəti qulağımda həqiqət kimidir, çünki bəndələrin əməllərinin müəllifi olan möhtərəm katiblər, etdiklərinin yaxşı və şərrini qələmə almağa hər zaman hazırdırlar və ürəyimdən and içmişəm ki, sevən kişiləri tərk etməyəcəm .

Mən tanrıların quluyam, allahlara nəğmə oxuyacağam , onları allahlara qovacağam .

Ah ürəyimdəki sevgi, fəryad etdiyim sevgi ki, biz yaşayırıq.

İzah – “Vəhdətim aləminin tərbiyəçisi, dilimin daimi dönüşü isə vəhdət aləminin vəziyyətinin vəsfidir” Bu, bütün səylərimin vəhdət aləminə yönəldiyindən və vəhdət aləminin eşq və şövqü qəlbimdə dolduğundan və nə qədər ki, mən eşq üçün ağlamaram.

47

- Məntiqli deyil.

– Deyəsən, “qapı”dır.

49

- “Dəyişdirmə” düzgündür.

- “Ehtiyatlı olun” düzdür.

– Sanki “dan” düzdür.

[52] - Bu axsaqlıq günahsız deyil.**Beşinci çıxış**

Bu nümunələrdən nə çıxır

Baxmayaraq ki, bu bir neçə cümlə və qoşmalar çox azdır və azəri tanımaq üçün bizim üçün uyğun deyildir, biz yenə də onlardan bəzi xüsusi azəri sözləri alırıq və onun qayda-qanunlarında öz yolumuzu tapırıq və indi onları burada müzakirə edəcəyik:

Azəri xüsusi sözləri:

Gördüyümüz kimi, bir çox sözlər aydın deyil, bəziləri isə səhv ola bilər, ona görə də onları bir kənara qoyub yalnız aydın sözlərə diqqət yetirəcəyik və hər biri haqqında bir neçə kəlmə deyəcəyik:

Az, dan: Şeyxin iki beytində bu hər yerdə mən mənasında işlənir:
“Az, Evianların dili, meşə adamı kimidir” və “Az, yerin yoxluğu bizim dostlarımız kimidir”. Çünki biz bilirik ki, Əhəməni dilində (Bistun daş kitabələrində və bu kimi başqalarında) “Adəm” və Avestan dilində “Azem” bu məna daşıyır və şübhəsiz ki, “Azem” kimi üslublaşdırılmış “Az” və ya “Az” Avestaca “Azem”dir.
Onu da bilmək lazımdır ki, “from” və ya “from” hər yerdə gəlmir: yerləşdirmə “aktivdirsə”, “from” və ya “from” gəlməlidir, başqa yerdədirsə, “mən” işlənməlidir. Şeyx Səfinin beytlərində hər ikisinə rast gəlirik: “Mən olduğum heyvandan can ver” və “Arvadım, ey Evian, mənim kimi təkdir” və “Adəm” yalnız yer tutucu kimi işlənməmişdir.
Əsr, Aras: Göz yaşı deməkdir və dediyimiz kimi, hamısı göz yaşı ilə eyni sözdür. Aras da Şuştidə, Sr kürd dilində də işlənir.
Əhra: Sözün çəkisi aydın olmasa da, ha vurğusu və ra vurğusu ilə ola bilsə də, mənası aydındır və altıncı beytdə göründüyü kimi “fərdə” əvəzinə işlənmişdir (Kəşfi şeirlərində də görəcəyik).
Evian: Biz bu sözün “o”nun cəmidir və Şeyx Səfi onu Tanrının sufi adlandırma üsulu mənasında işlətdiyini düşünürük və bu da ona görədir ki, sufilər varlığı bir hesab edirlər və hər şeyi Allahın təcəllisindən başqa bir şey hesab etmirlər. Hər iki ayənin altında verilən ifadəyə nəzər salsaq, bir neçə yerdə “vəhdət dünyası” mənasında işlənmişdir. Amma beytlərin özündən, xüsusən də “Azwajam Evian Tanha Cho Man Bor”dan aydın olur ki, bu, Allah mənasında götürülüb və “Aləm Vəhdət” xəbərində də varlığın birliyi ideyası vasitəsilə yazılıb (bunu vəhy poeziyasında da Allah mənasında görəcəyik).

Buri: “O burini təpənin başına sürəcəm” at mənasından götürülüb.

Ta: Bu sizə gətirilir, “Mənim Ta qədim başım var”.
Nə: Şeyx bu mənasını “dan” gətirir: “Ey camaat, biz nədən məcburuq? Kürd dilində “Ceh” də bu məna daşıyır, lakin Səfva əs-Səfanın çap variantından sitat gətirdiyimiz “Bənui Bağban Bədənsən” qoşmasında “Eh” əvəzində, Laridə və şeirlərində

Həmçinin məlum olur ki, “Eh” və ya “Aj” şübhəsiz “Az”ın başqa bir formasıdır və “Çe” və ya “Zhe”nin də onlardan yarandığını və hamısının eyni olduğunu söyləmək olar.

Ço: Şeyx bunu “üçün” mənasında işlədir: “Sən mənim dünya dostlarımsan, mənim arvadım da mənim kimidir” Demək olar ki, Şuşti və Bəxtiyaridə eyni məna daşıyan “si” bu sözlə eynidir. Çünki, görəcəyimiz kimi, bəzən Azəri Sinində də edilirdi. Onu da demək olar ki, “Çu” farsca “Çun”un stilizə olunmuş variantıdır.
Dardezher: Bu söz ağrılı deməkdir və dediyimiz kimi Azərbaycanda hələ də işlədilir. İndi "Dredger" adlanan şey.
Jaate: Gördüyümüz kimi, bu, "o gəldi" deməkdir və "Goharifarjaate" kimi oxunur.
Qır: Həyatın mənası budur: “Ölüm dərd çəkənlərə yükdür”.
Kuşan: “Səhradan gətirilib” mənasındadır və dediyimiz kimi indi Azərbaycanda da istifadə olunur. İndi isə yaşayış məntəqəsinin qəbiristanlığı mənasında işlədilir. Tarlaları birləşən iki kənd deyir: “İkimiz də Kuşanıq”. Deyəsən, Şeyx onu bir az mənadan çıxarıb.
Wajiden, Wajten: Demək deməkdir və biz bunu kəşf şeirlərində də görəcəyik. Leridə də mənim deməkdir.
Baba Taher deyir:

!بمو واجن كه سرگردان چرايي؟ Boynunda xoruz olan qorxaqsan.

Bəzi sözlər də fars dili ilə eynidir. Ancaq onların arasında bir az fərq var:
Mən axmaqam,
Beşinci beytdə “Hoi”nin Tanrı mənasında işlənməsi: “Eyni hoi, eyni hoi, eyni hoy” da sufi ideyalarından irəli gəlir, əks halda dördüncü beytdən aydın olur ki, mənlikdən (səsdən) başqa heç nə ifadə etmir.

Azərbaycan qaydaları:

Biz burada da qeyri-müəyyən və qeyri-müəyyən olanı kənara qoyduq və yalnız aydın olanı yazacağıq. Onu da qeyd edək ki, bu qaydaların bir çoxu digər yarımdillərdə də özünü büruzə verir və bu yaxınlıq və davamlılıq yarımdilləri bir-birinə bağlayır və onların hamısının eyni mənbədən qaynaqlandığı aydındır.
1- Fars dilində tərif adətən “stoudeh” felindən sonra qoyulur: yaxşı adam, faydalı söz. Azəri dilində bu tərsinə çevrilir və daha əvvəl tərifl ər verilir: “Qanlı əsir” və “Səbətdə”. Əksər yarımdilçilikdə belədir. Baba Taher deyir: “Sən boynunda kəllə olan bir bok parçasısan”.2- Fars dilində yiyə sahibinin qarşısında qoyulur, məsələn: saç, rəng. Azəri dilində isə bunun əksi görünür: “Biz Sultan Şeyx Zahid Çoğanıq”, “Biz quşların quluyuq”, “Biz zəncirlərin qüdrətiyik”. Bu, həm də yarımdilləri mükəmməl bilir. Əmir Pəzvəri deyir: “Mənim papaq dərim çaqqal naharı oldu”.

Azərbaycanda qədim zamanlardan günümüzə qədər gəlib çatmış çay və yaşayış məntəqələrinin bir çox adlarında həmd və ya əvvəlki sahibi də var, məsələn: Mehranrud, Qanlanti (Qaflankuh), Valyankuh, Saravarud, Kararud (Kalanrud), Zərrinrud və s.
3- Fars dilində indiki zaman üçün işlənən “May” azəri dilində yoxdur: “Azvaajam” (deyirəm) və “Asare Riji” (Göz yaşı tökür) indiki zaman və davamlı olan iki növ arasında hansı fərq qoyduğunu görəcəyik.
4-Baa, fars dilində əmr və ya buna bənzər sözlərin sonunda qoyulduqda, o dildə “bu” kimi tələffüz olunur: “bujim” (seçmək) və “bupars” (soruşmaq).
5- İstər hərəkətdə (feldə), istərsə də tək danışanda (mütkalem vəhda) başqa yerdə olsun, farsca “im” “m” yerinə rast gəlinir: “əmrim” (gəldim), “paşt zurim” (arxamda məcbur oldum) və s. Amma indi bəzi yerlərdə bunu görmürük və fars dilində olduğu kimi tapırıq: “Sənə oxuyacağam” və “Sənə qaçacağam” və “Nə sevgidən mərsiyə edirəm”. Sanki o vaxtla indinin ayrılığı bu şəkildə çatdırılırdı.

Bir-birinin yerinə gələn sözlər:

Burada iki şeyi qeyd etmək lazımdır. Biri dilçilikdə böyük yeri olan və öz qaydalarını tapmış peşələrin köçürülməsidir ki, biz onları burada yalnız qeyd edəcəyik və dilçilik baxımından müzakirə etməyəcəyik. Şeyxin beytlərindən və başqa yerlərdən əldə etdiyimiz qədər başqa azəri dilində işlənmiş sözlər belədir:
1- Şəkilçi: Azəri dilindəki şəkilçi əksər yerlərdə işlənir: amdam, şümdə, bud, nordidam, beserd əvəz edən amerim, şərm, bur, noririm, buparsar və bu kimi.
2- Ta: Ta bəzən belə tələffüz olunurdu: Rəqibinizi, ürəyinizi, canınızı və

ruhunuzu əvəz edən rəqib, ürək, can, ruh və bu kimi şeylər.
“Bənui Bağban” qoşmasında gördüyümüz “Vorbaxt” kəlməsi çox qədim söz əmələ gəlməsinin qalığı olan əvvəldəki “Vəv” hərfindən aydın görünür ki, bu da azəri dilinin qədim İran dilləri ilə davamlılığının daha bir nümunəsidir. Çünki o, Parfiya Pəhləvi sülaləsində “Vat Bəxt” adlanırdı, o zamanlar Sasani Pəhləvi sülaləsində “Vat Bəxt”ə çevrilmiş, indi isə “Bad Bəxt” adlanır. Qədim “vat” azəri dilində “vor”a çevrilmişdir və bu, ta və ra transpozisiyasının başqa bir nümunəsidir.
Erməni dilində və yarı-arani dialektində də fars kökündən istifadə edilmişdir, belə ki, Aranda “Adina” əvəzinə “Ameren”, “Adina” əvəzinə “Arane” işlədilmişdir. Ermənicə Midiyanın adı “Mar”, Midiya ölkəsi isə “Məristan” adlanır və belə yerlər çoxdur.

Göstəricinin və əsasın yerdəyişməsi nümunələrinə Azərbaycanda yaşayış məntəqələrinin adlarında da rast gəlmək olar, məsələn, kənd adı olan “Səfid xanı”, başqa dillərdə “Əspər xana” kimi tələffüz olunur və s.
Amma Azərbaycanda bəzən “ya” hərfi işlədilir, bunu əslən “Aturpadqan” olan Azərbaycan adının özündə də, yəqin ki, “Madan” olan “Maya” sözündə də görürük və bu, bütün azərbaycanlıların dilinin eyni olmadığının daha bir nümunəsidir.
3- Çim: Çim ən çox sözlərin əvvəlində işlənmişdir, belə ki: Göz yerinə gələn Bujinam və Caş.
4- Günah: Ço və Si haqqında dediyimiz kimi, sözlərin əvvəlində günah daha qabarıq görünürdü. Həm də müasir Azərbaycan dilində srış əvəzinə “bax” deyirlər, ermənicə sard əvəzinə “çurd” deyirlər və s. Həmçinin yaşayış məntəqələrinin adlarında buna misal çəkmək olar və məsələn, “Çehrqan”ın “Səhrgan” olduğunu söyləmək olar.
5- Ba: Ba daha çox sözlərin əvvəlində işlənirdi ki, indiki dildə Bəhanə əvəzinə Bişə və Başqın, Mahana, Mişə, Maşqın işlənir. Erməni dilində də belədir və məsələn, “vanfaşak” (bənövşə) əvəzinə “manuşak” deyirlər. Görünür, bu, həm “Hakbatan”, həm də “Həkmətan” adlanan qədim Həmədan adında tapdığımız kimi, şimal və cənub arasındakı bölgülərdən biri idi.
6- Pa: Pa daha çox sözlərin əvvəlində ba kimi tələffüz olunurdu, indiki dildə pas əvəzinə “bas” deyilir, Aturpadqan olub Azərbayqan olmuş vilayətin özünün adında da rast gəlirik. Ermənicə də belədir və məsələn, “Spadbet” (Sepahbad) əvəzinə “Asiarabed” deyilir. Buradan belə güman etmək olar ki, yeddinci misranın ikinci misrasındakı “bori” sözü “per” sözünə çevrilmişdir.

7- Göstərici: Göstərici daha çox sözlərin əvvəlində işlənmişdir, necə ki: “Dond” əvəzinə işlənən “Zənir”.

“Varlığın” işi ilə bağlı:

Öyrənməli olduğumuz başqa bir şey də "varlığın" necə işlədiyidir. Bildiyimiz kimi müasir fars dilində bundan istifadə olunur. Çünki keçmişdə olub, olub, olacaqdı, belə şeylər deyirdilər, indiki zamanda da demək lazımdır ki, (güclü sait səsi ilə) və biz yazmışıq ki, müasir fars dilində əksər şeylər belə iki hecada gəlir. Amma Boden və ya (Doğulmuş) azəri dilində qəbilə kimi görünür. Şeyxin qoşmalarında və başqa cümlələrində bu kökdən olan sözlər belədir: bi-boom-bor-barm-beri.
B: Bu, “is” (is) əvəzinə verilmişdir: Şeyxim o Şeyxdir ki, lütfü mənimlədir.

Bor: Bu, bəzən “olmuş” əvəzinə işlənir (oldu): Canlı ruhum Mustafa adlanırdı və bəzən “ol” mənasındadır (oldu - güclü “vay” ilə): Mənim ərim ancaq mənim kimidir. Aydındır ki, dillərdə keçmiş zaman “bor” (“sur” səsi ilə) və indiki zaman “bor” (bu, “vav” səsi ilə, “şamar” səsi ilə olmalı idi) birləşib.
Boom: Bu "to be" əvəzinə istifadə olunur: Give me life from the beast Boom. Aydındır ki, bu da əvvəlcə "bom" (ağır "vaw" ilə) olub və digər dillərdə "bom" (Roma çəkisi ilə) olub.

Bury: Sədrəddinin Şeyx Səfidən (Burinin bütün əsəri) sitat gətirdiyi cümlədə də buna rast gəlirik və “oldu” mənasında gətirildiyi üçün onun da səhv olduğunu və ola bilsin ki, düzgün olan “bur” olub deyə bilərik.
Buradan başqa bir məqam da əldə edilir ki, o da budur ki, müasir dildə “olmaq” və “olmaq” arasında qoyulan və bəzən bunu, bəzən də bunu işlətmələri azəri dilində belə deyildi ki, beşinci beytin dördüncü misrasından da göründüyü kimi, o ləhcədə “olmaq” Pəhləvidə olduğu kimi getmə mənasını ifadə edirdi və bu, azərilərin başqa bir nümunəsidir.

R

Azərbaycandan ola biləcək nümunələr

İndiyə qədər dediklərimizdən belə məlum olur ki, Azərbaycanda azəri dili məşhur olanda o yarımdildə şeir yazılırdı, istər-istəməz hər bir dildə və yarımdildə mövcud olan sadə, daha çox şeirlər, xüsusən də qoşmalar yazılmışdır. Biz bu kitabın ilk nəşrini nəşr edəndə bir az rəy almağa ümid edirdik və biz məmnunuq

ki, cənab Nasser Rawai yetmişə yaxın beytdən ibarət hekayəni tapıb bizə göndərdi və indi burada təqdim edirik.
Cənab Rəvainin yazdığı kimi, Kəşfi, Məali, Adəm və Xəlifə Sadiq adlı şerlər Taleşdə Cəngidə göründü və orada olan insanlar tərəfindən heç bir təhrif edilmədən köçürüldü, lakin cənab Rəvai özü də Raci şeirlərini Xalxaldakı Cəngidən əldə etdi və onlar da dəyişdirilmədən köçürüldü. Burada söhbət ondan gedir ki, danışanların heç biri məlum olmadığından və onların Azərbaycan xalqından olması dəqiq bilinmədiyindən şeirlərin Azərbaycan dilində olduğunu demək olmaz və belə hesab etmək olar ki, Taleşdə müharibə başlayandan danışanlar da talış xalqından olub və şeirlər də talış dilindədir. Halbuki, özü də bu sahələrdə kifayət qədər biliyə malik olan və Taleşin dilindən xəbərsiz olmayan cənab Rəvai bunları Taleşin dilində tanımır və şübhəsiz ki, yalançıdır. Onlara nəzər saldıqda, Dardeh, Car, Az, Che sözlərində də azəri işarələrinə və Bara keçidinə və bu kimi şeylərə rast gəlirik. Baxmayaraq ki, bəzi şeylərdə Şeyx Səfinin beytlərinin dili ilə onlar arasında ayrılıq var, lakin Azərinin bu tipdən olduğunu bildiyimizə görə, biz bunu fərziyyəmizə əngəl hesab etmirik, bir sözlə, biz bunları da azəri hesab edirik, amma buna görə də onları ayrı bir müzakirəyə gətiririk ki, azəri haqqında daha çox araşdırma aparanlar, yəqin ki, onlar haqqında daha aydın olsunlar.
Qeyd etmək lazımdır ki, bunlarda çoxlu səhvlər var və biz onlara heç toxunmamışıq və olduğu kimi təqdim etmişik və onlara əlavə etdiyimiz tək şey odur ki, biz bildiyimiz bəzi söz və fraqmentlərin mənasını səhifənin altına daxil etmişik və bunlar da cənab Rəvaidən çoxdur.
Onu da qeyd edək ki, Məali, Kəşfi və ya Raciyə aid edilən bəzi qoşmaların Baba Taher Lora aid olduğu məlumdur və onun şeirləri arasında bir az ayrılıq ilə rast gəlinir və biz onların Babadan olduğuna inanmağa daha çox meylliyik. Ancaq öz düşüncəmizdən heç nə istifadə etmək istəmədiyimiz üçün onları ayırıb bura gətirmədik.
Dediyimiz kimi, danışanlar məlum deyil, lakin onlardan biri olan Səfəvi vilayətinin xəlifəsi Xəlifə Sadiqin Azərbaycan xalqından olduğu söylənilir, çünki bu şeirlər heç şübhəsiz Səfəvilər sülaləsinin yaranmasından əvvəl yazılmışdır və

dediyimiz kimi, Azəri Şah İsmaili nəslindən əvvəl də şəhərlər tərəfindən tərk edilmişdi Azərbaycan xalqının özündən çox.
Hekayədə qeyd olunan Adəm adının ilk insanların əcdadı olan Adəmlə eyni

olması, Adəmlə Həvvanın dilinin eyni olduğu yazılması təəccüblüdür. Kim bilir orda kim olub, iki misra yazıb, onu da azəri ləhcəsində!

İndi keçək şeirlərə:

Mən söz axtaran adamam.

اشته چشمان چمن دل برده [1] ما[2] لو[3] از خون ديليم خورده كه بان خون ما

مگر خون به هر آن شيريكه ته خورد خوردنر خو كرده ما

***

بدردر يان[6] دهم بور او سرم ما رواني مش كه د[7] پا بر مرم هميشه ما

چو شيرينر لوان انديشه دير غم كام يان شيرين پرورم ما

من كشتن آخر ديرو اين كژ[9] پشته وارو غم خورم ما

همين كين غم چمن[10] يان آوياج چو عجب زانم كه چين غم يان برم [11] ما

چشمم سو بشاير ديمير از بديمي دير جيايديمي[12] دو چشم آورم اجم بي ما

چون آو[13] كنم چشم چشم ديمي چون كرم [14]ما

– Gözlərin mənə marağı itirib.

– Müharibədə bu iki misranın sonundakı bu söz arxada yeddi misranın sonunda olsa da, başqa cür yazılır və “biz” kimi oxunmalıdır. Amma mənadan aydın olur ki, bu ikisi eyni söz deyil və iki misralı misraların sonunda olan “te” (sən), yeddi misralı misraların sonunda olan isə “ma” (mo, man) olur və yazıda “te” və “ma”nın eyni qalması təəccüblü deyil.

- Dodaqlar

- İçdiyiniz südün hamısı qan deyildimi?

– Qanınız sorulur.

- Con

– In

- Şirin dodaqların

– Bir neçə

1 - Məndən

1 – Görəsən, bu kədərdən sağ çıxa biləcəyəmmi?

1

- Roy

Boz və ağ tüklərimiz və boz buludlarımız gəlişimizin yerdədir, rəngi parlaq, ickisi isə əlamətləridir. quyruğu və quyruğunu fırlayan incə, qırıq və 24 sapdır. iki Vəbaya yoluxanların 30 Zəyər, şirin, quru, saagöy, sarı, Bəni Tu Təvac, yeyildi.

Ade Ayer 16 Sahar Qalakh a Av de ta h m Cl a Pr m. a mi da ki

şam və kəpənəkəm , 15 Mən qadınam , mən qadınam , niyə kəşf etdin nə gözlərin var , 18 Mən maralam , 27 29 -da su içəcəm.

– Şam və ya kəpənək olsaydım.

- dekabr

– Çoban

– Niyə gözlərindən yaşlar axır?

– Ölüm yolunu yasəmənlə yaxşı (bəlkə də Abe keyfiyyətlərin deyil).

– Saçımın hər teli ağarır.

– Tələsirəm, Ağrılının cazibəsi sizar

– Yefər

– Menim

Nə səbrim var daş 34 şüşə Am Dai Qabil 35 Dəli və yüksək səslə Am Dai Qabil gəlir, gözəl Am Dai?

*** 1a 3Qoc Tapıntının 33 gün üç üç, otuz 3 kürəyinin ürə Əgər bu bir-bir kart əcübü 32 Allah 3 Qar 33 qızdırmam 34 Mənim səbr 2 şüşə 8

22 – Solğun rəng və ətirli ətir ata – Görəndə ürəyim partlayacaq, Allahım! – Bənövşə qara, “Nik və Şoko” sözü mənası bilinmir, yəqin ki, bir çiçəyin adıdır, lakin bu söz səhvdir.

- ci şam ağacımdır, adım [mənim] adımdır , bu mənim tam

Bu zarafat təəccüblü

Şouxan və Şenqan [36]

Fonetik adlar yoxdur, yox .

Dünyanın kəşfindən gözəl Kwanin

Nə vəfasız, qoca axmaqdır, kim ki, şəriətə ibadət edir, dilinin üzünə əzab çəkir, haqqa ibadət etmək istək olsa da,

Acdım, nə meymun, nə dərya ki, xəbərim olmadı ki, sən salamat vətəndaşsan, hər səhər quşu quşsan, səhəri kəşf

Zati-alilərindən yoxdur

, könlüm yanır, ciğərim yanır hər yeni yara, Aman Allah, mənim [üçün] yas

***

çəkirəm, xora arı sancması kimi parçalanıb ·

Ağrılarım var və sinəmdə [44] həb var , vərəmdən əziyyət

***

xalis qızılın dəyəri kolda yanır Zani , könüllərin cərəyanı könüldə yanır.

Kədər və iztirab iniltisinin səsi 46 Zəni [47] Fırtına [48] Kəpənəklər Birlikdə yanaq [ki] ,

***

– Zarafatcıl və zarafatcıllardan hansı daha şirindir?

[۳۷]– چندين شوخ و چندين شنگ آمده

[۳۸].است

[۳۹]– .من از ننگان نيستم و از نامیان نيستم

[٤٠]– كه از منش

– در دل كشفي

[٤١]– در جانم مانده نيست جاي ديگر داغ

[٤٢](؟)

[٤٣]– ميكني

[٤٤]– بكن

[ا:

[45] – Bitdi

- Yığılmış

[47] – [48] bilir - Gəl (?)

49

- Yanmış

بتهرمان بغم كاشانه دارم دلي چون پاره پاره شانه دارم

dərd və iztirabla doludur , iztirab içində qılınc kimidir.

***

iynə kimi, Dərdlərimiz iynə kimi, Düşmənin dərdi iynə kimi.

Ürək dərd toxumu kimidir, iynə kimi, Düşmənin dostu ilə düşmənin dərdi, Beş oğru və ev zalımları

***

ه دوست ٔ مسلمان

Məktub haqqında pis fikirləşirəm , biz dəli olsaq, dost olarıq

***

روشنايي مو نيايي تو چشمم ار بزهمن نشام زهمن توتيام

Gözümdə, Deyil, Adam

Qanlı Məhbus Reyjani [56] Mənim Monia Zahmanian, Mənim Gözümdə Əminəm ki, yaxşı olacaqsan. SSRİ torpağının bələdçiləri

یر او گیري تو اي روسایم اج سر پرتم اج بر براني واکیان شوم

arasında

***

İki gözümlə fəryad edəcəyəm həm qan, həm saf, Yuxuda fəryad edəcəyəm.

qəzəblə qışqırın . Səni qovacaqlar.

gəl

***

Hey, nə qədər, konlum nece sevgi doludur, gozlerimi yuman tek men deyilemmi?

Hey , mən oxumağa qalışıram.

***

?

Dell Hamm

Hələlik, Əhdi-Ətiq, Əhdi-Cədid, Kəşf

Eviana nə oldu

50 - Sənsiz [51] - ilə

- Ağaclar

- Sabah

– Mən sənin dostunam.

– Qanlı göz yaşı tökürsən.

– Hara getməliyəm (sanki “Bekia” düzdü).

- Hələ

– Buradan aydın olur ki, bu iki beyt Kəşfidəndir.

***

gizli oturanlar , dünyanın qucaqları,
səssiz danışanlar.
Xəlifə Sadiq, Səfəvi imperiyasının xəlifəsi

Sükutla oturan yas tutanlar,

Məkan şamandır. Sübh mərsiyə kimidir, açıq qəlbin caynaqlarından uzaq, zamandan xəbərsiz, qurumuş ağacın üstündə oturmuş qarğa kimi.

62 63

Gülüş gülün və gürzənin zəhəridir, bəs ovçunun tələsi nədir [64] Ən qiymətli gövhər nədir, xəzinə nədir, mədən nədir, imkansızlığın ucalığı nədir ?
Raci

qəssabxana, ey səhra, ölməyə vaxtsız ot, lələksiz, qanadsız kəfən.

Sümüksüz vətənin dağ zirvələrindəyəm həmişə, Yeməyimi yeyirəm, Razıyam

***

, dəyərsiz mənəm.

Dünya həyatı və karvan əhli qara dəlik salır, adını Allahın gününün və biçin gününün qəbri

***

Körpə qaldıq dayım,
Ayağımı itirməyəcəyəm, ayağım yoxdur.

Mə n kişi dey ilə m.

Susamışam, dağın Bəzadı

Mən baz arda yam.

***

Dərdim, Cerri Bülbül, evdə yoxam, deyiləm.

سربلندي خور مصاحب روز كوهام

ديگر باير بوينا به . evdə

***

Ölümüm hüzurdadır,
işim beş addımdır, dərdim bilinmir.

Cəmi-bəladır,
şəhəri-əhlinin hamısı bərbaddır,

- Xoşbəxt 6
- Şamant 6
- Sənin gülüşün 6
– Daha çox 6
- Balıq çılıq 6

Yeddinci çıxış

Müasir azəri nümunələri

Dediyimiz kimi, azəri Azərbaycandan yoxa çıxmayıb, onun əyalətlərinin bir neçə yerində yerli əhali hələ də öz aralarında o dildə danışır, kimsə istəsə, marağı olsa, o yaşayış məntəqələrindən birinə gedib orada dil öyrənib, kitab yaza bilər. Mənim belə bir şeyə nə ehtiyacım, nə də vaxtım var idi, ona görə etmədim. Amma cənab Rəvai xəlxal dilindən, cənab Səid isə hərzənd dilindən misallar göndərdiyinə görə, kitab daha yığcam və faydalı olsun deyə bura daxil edəcəyəm.

Görəcəyimiz kimi, bu iki nümunə silsiləsi eyni deyil, digər tərəfdən Ərdəbil və digər şəhərlərin dilindən əski Azəri dilindən götürdüyümüz nümunələr arasında fərqlər var və bu, təəccüblü deyil, çünki dediyimiz kimi, azəri həmişə belə olub və Harzəndlə Xalxal bir-birindən uzaq olduğu üçün dillərinin də bir-birindən uzaq olması təəccüblü deyil. Amma bunları köhnə azərilərdən ayırmaq üçün başqa motivlər var. Çünki kəndin dili həmişə şəhərin dilindən fərqlidir. Qədim Azəridən gətirdiklərimiz şəhərlərdəndi, bunlar kəndlərdəndir. Və sonra onlar bir neçə yüz il əvvəl idi və zamanın keçməsi dilləri dəyişdirdiyi aydındır. Xüsusən də türk dili Azərbaycanda son bir neçə yüz ildə geniş yayılıb və istər-istəməz azəri qalıqları tərəfindən işləndiyi üçün hər misalda “Tütülmeş”, “Qunaq” kimi türkcə sözlərə rast gəlirik.

Onu da söyləmək lazımdır: Xalxalı örnəkləri rəvayətçinin özü tərəfindən yazılmışdır və bəsit kənd dilinin həqiqi nümunələri olmayacağı aydındır. Sonra isə cəmi bir neçə cümlə var və hər halda onlar haqqında mühakimə dairəsi dardır. Amma cənab Səid hər birindən müxtəlif dillərdən nümunələr toplayıb və onların sayı çox deyil, ona görə də bu haqda bir neçə kəlmə yazacağıq.

Xalxal dilinə misal:

Bu misal əski azəri dilindən çox uzaq görünür və xüsusi sözlərə malikdir və demək olar ki, bu dildə danışanlar Azərbaycan xalqının ayrıca tayfası olublar. Bununla belə, azəri ilə oxşar cəhətlər də var. Bunlar cənab Rəvainin mənaları ilə birlikdə yazdığı sözlərdir (sətirlərin altında) və biz hər ikisini olduğu kimi təqdim edirik. Cənab Rawaeinin bu yazısından aydın olur ki, yerlilər bu dili Tati adlandırırlar və bəlkə də bu ad Harzənd və başqa yerlərdə də tanınır. Bununla belə, Azəri adının unudulduğu şübhə doğurmur.

Xalxal Masouleh, Şanderman və Taleşi rayonlarında məhəllədir.

Xalxalın beş rayonundan biri Məsuleh, Şəndarman və Masal Taleş ilə birlikdə Şahruddur.

Hər iki ayaqqabı eyni istiqamətdə idi, arvadlarının keçmişi kədərlidir, amma hər şey mümkün deyil.
Qonşudur, lakin onlar öz qədim dillərini qoruyub saxlayıblar, sanki bütün bunlar mümkün deyilmiş.
Tati və Vajin olan Pəhləvi və ya Azəri qadınları Kofcan geyinənlər idi və bu Taleşi qadın Ku qadınıdır.

Onlar özlərinin tati adlandırdıqları Pəhləvi və ya Azəri dilində danışırlar və bu dil taleşi dilidir.
Onlar az qala evlənməyə hazırdırlar və bir-biriləri kağız torba kimidirlər.

> O qədər yaxındırlar ki, bir-birlərinin sözlərini tam başa düşürlər, bir kağız parçası belə düşünmək mümkün deyil, ortadakı Taleşi isə bir neçə parçadır, o qədər qəribədir ki, onların necə insanlar olduğuna inanmaq çətindir.

Talışdan on-on iki fərsəx aralıda bir neçə kənd var ki, onların əhalisi hazırda oradadır.

Evin damından günəş çıxır, gilanlılar gəlib-gedirlər, hamısı papaq geyinir.
Onlar sünnidirlər və bu münasibətlə Taleş Gilanla səyahət edirlər və hamısı tati dilində danışırlar.
Xalqın kəndlərindən qızıl gəlib-gedən kimi, arvadlarının da keçmişi belə idi.

Bu kəndlərin talışlarla qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində öz qədim dillərini qoruyub saxlamışlar.
Xalxal vadisi dağlarla doludur,
Hər yerdə, kəndlərdə, çöllərdə, dağlarda, bulaqlarda, ulduzlarda ad saxlayıblar.
Sən göstərdin ki, Zavan əhlinin bu vilayəti get-gedə şər yerinə çevrilir.

Qədim dəlillər göstərir ki, bu vilayətin əhalisinin ortaq dili tati dili olub, lakin zaman keçdikcə bu dil yox olub.

Kobud dil nümunəsi:

Bu nümunələr qədim azərilərə daha yaxın görünür və çoxlu oxşarlıqlar göstərir. Bunları da yazana verin.

Cənab Səid, gətiririk:

Sözlər

Yin - qadın, kişi - kişi, sin - qız, zhere - oğlan, ou - su, od - od, çörək - çörək, qozhd - ət, yo - arpa, buğda - buğda, must - şirə, cher - çıraq, aso - indi, klo - papaq, desmol - dəsmal, kzhmaj - kişmiş, kişi - mən - sən, shem -, marş, qoyun,

a - bir, de - iki, onun - üç 21
Dörd, beş, altı, yeddi, səkkiz, doqquz, on, iyirmi, ağız , burun , göz, baş, əl, ayaq, sahə , ev, ev, yaxşı, böyük, sağ, sol, yeni, sonra

---

[1] – Naməlum saitlə

[2] – Naməlum saitlə

[3] - Naməlum saitlə

Cümlələr

Daşqın çoxlu taxılları məhv edib. Bu il çoxlu yağış və daşqın olub, buğdanı məhv edib. Mən onu tikə-tikə doğrayacağam, ya zonosella, ya da qeyri-zonosela.
Dünən gecə ay tutuldu, bilsən də, bilməsən də.
Zəlzələ içəridə, zəlzələ çöldə, zəlzələ göydə, vaxt azdır.

Bu gecə zəlzələ oldu, mən təzəcə yatmışdım ki, zəlzələni eşitdim və çölə qaçdıq.
Mədən böyükdür və çinlilər kor deyil.
Mədən çox olur, amma hasilat yoxdur.
Amma heç nə demə.
Biz heç nə bilmirik.

Dərs ya tələbələr üçündür, ya da deyil.

Ya oxumusan, ya da oxumamısan.

Mənə bir az daha ver.

Allah sizi saxlasin.
Onun zirehləri ucuz deyil.

Oğlan, mənə su gətir.

Aso çörək piramidası.

İndi çörək yedim.

bazarı eşitdim.

بیایید

Gedək bazara.

اسپره

Sarı pul Çin puludur.

Nə ağ pul var, nə də sarı pul.

Mən ot yığan ayaqqabıyam.
Bitki toplamaq üçün səhraya gedəcəm.
Mən çörəkpulu deyiləm.

Sən burada otur, mən yeyəcəm.

Mənim qızılım Nemətabadda, Everest dağından beş mil məsafədə və Amarin turundadır.
Dünən Nemətabada getdim, beş saat orada qaldım, sonra Təbrizə gəldim.
Şerman şəhəri, Qami şəhəri, Astarma şəhəri, Kami şəhəri, Astarmanın meyvəsi, Rəbbin qulunun şəhəri.

Şəhərə getdim, bir az ət və bir az meyvə aldım və xidmətçidən onu evə gətirməyi tapşırdım. Qərb ayın adamıdır, Hondanın özəyi, Hondanın özəyidir.

Bu gün yarısı dəvətli, yarısı çağırılmamış iyirmi qonağımız var.

Pisliyi

Qonaqlar ayrılanda biz səhranı kəşf etməyə gedəcəyik.

Bu nümunələr haqqında bir neçə kəlmə:

Göründüyü kimi, bu Harzənd nümunələrində bir tərəfdən əkinçilik sahəsi mənasını verən Kafşan sözündən, ev mənasını bildirən Gar sözündən bəzi əlamətlər görünür, Amar, Astarma, Spera və bu kimi sözlərdə Dal yerinə Ra-nın gəlməsi , lakin azərbaycan dilində mövcud olan “Az” və ya “Az”ın “mən” mənasını ifadə etməsi digər tərəfdən də görünür. Getmək mənasında olan “olmaq” sözündən, bir və üç mənasında işlədilən “a” və “har” sözlərindən, “vartmun”da (qaçdıq) “qaf” əvəzinə “vav”ın gəlməsi və bu kimi sözlərdən “har” da “dal” yerinə “ra”nın gəlməsi də buna misal olduğu kimi, bu yarım dilin erməni dilinə yaxınlığının bariz nümunəsidir.
Bu yarımdil xarakteri daşıyan məqamlardan biri də “hondarah” (sən oxuyursan), “hateh” (yatmaq), “hirmə” (yedim) və bu kimi sözlərdə rast gəlinən “hā” əvəzinə “Hā”nın işlədilməsidir. Həmçinin, “zounosni” (bilmək) və “zar” (dünən) sözlərində “dal” əvəzinə “za” şəkilçisinin işlənməsinə rast gəlinir və dediyimiz kimi, bu, dilin

şimal təbiətinin əlamətlərindən biridir.
Bu misallar haqqında demək lazım olan budur və biz yarımdildən bəhs etmək istəmədiyimiz üçün müzakirəni burada bitirəcəyik.

Əlavələr

Ofisdəki söhbətimizdə Abad və bu kimi bəzi adları misal və ya səbəb kimi çəkdiyimiz və mənaları haqqında danışmadığımız üçün aydınlıq üçün onları burada sadaladıq və hər biri haqqında hesabat yazacağıq:
Azərbaycan: Dediyimiz kimi, bu ad İran dilindən gəlir və özü də Azərbaycanın qədim xalqının İran (yaxud Ar) irqindən başqası olmadığına sübutdur. Artıq dedik ki, bu ad Makedoniyalı İsgəndərin fəthi zamanı yaranıb və onun tarixi ondan ibarətdir ki, İsgəndər Əhəmənilər çarlığını devirərək onların geniş ərazilərini ələ keçirəndə o vaxta qədər “Midiya-Xerd” adlanan Azərbaycanda Etorpat adlı bir şəxs ayağa qalxaraq oranın yunanların əlinə keçməsinin qarşısını almış, özü də orada orta dövrə qədər çarlıq tapmışdır. Bundan sonra həmin torpaq onun şərəfinə “Aturpatgan” adlandırıldı. Bu adın yaranma tarixidir və başqa deyilənlər yalan və əsassızdır.

– Gördüyümüz kimi, Ərdəbili dilində “kar” “ev” deməkdir və bu iki sözün eyni olduğunu asanlıqla söyləmək olar.

Amma adın mənası, dediyimiz kimi, iki sözdən yaranıb: biri “Aturpat”, digəri isə “Qan”. “Aturpat” sözünün özü iki mənbədən gəlir: biri “Atur”, digəri isə “Pat”. Deməli, adın üç sözdən törədiyini söyləmək lazımdır: 1) Ator, 2) Pat, 3) Qan. Və hər birini ayrıca açacağıq:
1) Atur: Bu söz od mənasındadır və bu gün “Azər” deyilən sözlə eynidir. Qeyd edək ki, Pəhləvi dilinin bir çox sözləri fars dilinə təhrif edilib və bunun səbəbi fars dilində monqol dövründən əvvəl gətirilən çoxlu pozulmuş sözlərin olmasıdır. Ancaq sonra yavaş-yavaş hər şey aydınlaşdı və Azər və keçmiş və bu kimi şeylər haqqında bir neçə kəlmə qaldı.
2) Pat: Bu sözün dəqiq mənasını bilmirik. Nə olursa olsun, əvvəlcə “paz”, sonra “pai” və “bai” oldu, çünki azəri dilində (həm də ermənicə) paa bəzən baa olur (əvvəllər izah etdiyimiz kimi). Həmçinin şimal dillərində bəzən ذال və ya يا دال olur (sonra göstərəcəyik).
3) Qan: Bu söz bir çox kənd adlarının sonunda gəlir. Zəngən, Ərzəngən, Qoğan və bir çox başqa adlarda olduğu kimi. Onun mənası da yer və ərazidir və ya

davamlılıq deməkdir. Bu söz indi də “qan” kimi tələffüz edilir, lakin bəzən “qaf” “cim”ə çevrilib “can” kimi tələffüz edilir və “qaf” və “cim”in bir hərfin iki üzü olduğunu, Şimalla Cənubu bir-birindən ayıran şeylərdən biri olduğunu demişik. Beləliklə, “Aturpatgan” indi “Azərbaycan” və ya “Azərbaycan” olmuşdur və mənası “Aturpat yurdu” və ya “Aturpati”dir, “Aturpat” isə bir başçının adı idi. Amma Aturpatın özünün mənası, dediyimiz kimi, Atur od deməkdir, lakin onun ikinci mənası aydın deyil və burada adın tam mənasını bilməyə ehtiyac duymuruq.

Arunq: Birincisi, bilinməlidir ki, bu söz indi istifadədən çıxıb və Təbrizin qərbində yerləşən və bu adla adlandırılan kənd indi “Güni” kimi tanınır, lakin vergi kitablarında və başqa yazılarda hələ də köhnə “Arunq” adından istifadə edir və səhvən “Arunq” kimi yazıb oxuyurlar.

Ancaq adın mənasını başa düşmək lazımdır ki, bu, ilk növbədə kiçik Aran mənasını verən "Arank" sözü olub, mənasını aydınlaşdırmaq və düzgün formasını tanımaq üçün əvvəlcə "Aran" və onun mənası haqqında danışmalıyıq: Bildiyimiz kimi, “Aran” ərəb və fars kitablarında həmişə Azərbaycan adı ilə birlikdə işlənən böyük bir diyarın adıdır və hazırda “Qafqaz Azərbaycanı” adlandırılan yerdir. Muğanın da bir hissəsi sayılan bu diyar havası isti, bol otlu, otlaqlı olduğu üçün ən yaxşı qışlaqlardan (qaşlaqlar) biri kimi tanınırdı. Xüsusən Azərbaycanda yaşayıb hər il öz qoşunları və saray əyanları ilə Aran və Muğanda qışlayan monqolların hakimiyyəti dövründə Aran adı və orada qışlaq olması xalq arasında çox məşhur və məşhur idi və şübhəsiz ki, Aran adı o dövrlərdə indiki Şemiran adından daha çox məşhur idi.

Belə görünür ki, o vaxtdan və ya daha əvvəl Azərbaycan və Ermənistan dillərində, eləcə də aran dilində Aran sözü qaynar ocaq, qışlaq mənasına gəlib. İndi də türk dili Azərbaycanda və Aranda məşhurlaşsa da, o məna itməyib, isti bulaq hələ də orada “Aranluq” adlanır. Bəzi erməni yazıçıları hesab edirdilər ki, “Aran” mənşəlidir

Birincisi, isti deməkdir və ona görə də o isti torpaq bu adla çağırılıb. Amma axtarışlarımızda
başqa heç nə tapmadıq və başqa yerdə yazdığımız kimi, romalıların “Albaniya” dediklərini “Aran”, ermənilərin isə “Aqvan” (Alvan) adlandırdıq.

پیدا شده از کلمه »آر «که گفته ایم نام دیگر نژاد بزرگ »ایر «آن را بوده میشماریم و بهرحال از نخست بمعني گرمسير بودن دشوار میپنداریم.

هرچه هست سرزمين آران بگرمسيري شناخته، و نام آن چه از نخست و چه از زمانهاي ديرتر، بمعني گرمسير و

Azərbaycanda və onun ətrafında qışlamaq insanların ağzında olub və bu ona görədir ki, Təbrizin o qərb kəndi Maşun dağının cənub yamacında yerləşir, çölü günəşli və istidir, həm də meyvə və barvermə baxımından Aran bölgəsinə yaxındır . Sonra eyni ad dillərdə “Arunaq” oldu.
Bu, Arunqun tarixi və yaşayış məntəqələrinin adları ilə bağlı apardığımız araşdırmalar nəticəsində əldə etdiyimiz mənasıdır. Amma indi o sözü əvəz edən “Guni” adı türkcə və sanki Arunqla eyni sözün tərcüməsi kimi başa düşülməlidir. Çünki farscada “günəş tutan” və “günəş tutan” olan “Betu” və “Nisa” sözlərinin yerinə türkcə “Güni” və “Quzi”dir. Yer günəşli olduğu üçün hava mütləq isti idi və türklərin öz dillərindən məna anladıqları farsca adların bir çoxunu bildiyimizə görə, Arunaq əvəzinə “Guni”nin daxil edilməsinin də bu üsulla olduğunu güman edə bilərik və ona görə də belə qənaətə gəlmək olar ki, “Arunaq” bir neçə yüz il əvvələ qədər biz bu adla eyni mənalı sayılırmış. Təxmin etmək olar ki, Arunq kəndi Maşu dağının cənub yamacında yerləşdiyindən və günəşli yamacda və ya onun vadisində yerləşdiyi üçün türklər Arunq sözünü və mənasını bilmədən onu Quni adlandırmışlar. Lakin bu halda, eyni dağın şimalında, günəşli səthdə və ya onun ətrafında yerləşən Mərənd və ətraf ərazilər də “Qozi” adlandırılmalıdır və belə bir addan xəbərimiz yoxdur.
Aznab: Azərbaycanda yaşayış məntəqəsidir və adının mənası məlum deyil.

Əlvar: Təbriz ətrafındakı yaşayış məntəqələrindən biridir və adının mənası aydın deyil.

Əhrab: Təbrizdən gələn çaydır və mənası bilinmir.
Ocan: Təbriz yaxınlığında bir yerdir, sözün mənası bilinmir.
Bakı: Bu ad indi “Badkobe” yazılır. Amma “Arunq” kimi yalan və uydurmadır və şübhəsiz ki, “Bakı” düzdür. Bu ad İslamın əvvəlindəki kitablarda “Bakuyeh” kimi yazılıb və mən bilirdim ki, sonu “weyeh”lə bitən bu cür fars adları – “Şirweyeh”, “Babuyeh”, “Fazluyeh” və bu kimilər qırıq adlardır. Beləliklə, onların şüurunda başqa bir şey var idi və bu, dillərdə adi bir əmələ çevrildi, bildiyimiz kimi,

“fədliyyə” məhz “fədl Allah” idi. Bu, “Bakı”nın düzgün tələffüzü idi və mən erməni kitablarını axtardım və gördüm ki, “Bakavan” və ya “Bakuvan”dır.

[5] - Belə adlarda Kaf iki mənadan birini ifadə edir: kiçiklik və ya yaxınlıq və biz hər iki mənasını göstərmişik. – Necə ki, “Maqançak” “Maqancuk”a çevrildi və buna bənzər adlar Azərbaycanda indi də var.

نه Ancaq adın mənası iki ayrı sözdən yarandığı üçün başa düşülməlidir: biri "bak", digəri "wan" və hər birini ayrıca müzakirə edəcəyik:

1) Bak: Qədim İran dilləri olan Əhəməni və Pəhləvi və doğrudan da başqa dillərə bələd olanlar “bak”, “bək” və “bağ” sözlərini qulağına tanış tapacaqlar. Nə üçün həmin dillərdə hamısı eyni olan bu sözlər “Tanrı” mənasında işlədilir və biz buna Sasani padşahlarının Ərdəşir və Şapur və başqalarının sikkələrində də rast gəlirik ki, burada da şah titulları arasında qeyd olunur, amma burada “böyük” mənasında görünür. Biz də şübhələnirik ki, “bak” və ya onun digər formaları da ibadət mənasında işlənib.

2) Wan: “qan” kimi bu sözə bir çox yaşayış məntəqəsi adlarının sonunda rast gəlirik. Şirvandan, Naxçıvandan, Həftvandan, Mişvandan, Qəmişvandan, Mehrvandan, Gilvandan, Mədvandan və bir çox başqa sözlərdən “Van” və “Qan” bir söz hesab olunduğundan, bəzi yerlərdə “Qan”a dəyişdirilmiş eyni “Van” olduğunu, biz onların hər ikisinə eyni məna verdiyimiz kimi qəbul etmək olar. Daha aydın olmaq üçün: biz bunu yer və zəmin və ya davamlılıq mənasında da götürürük.

Deməli, “Bakıvan” və ya “Bakavan” Tanrının şəhəri və ya torpağını, ya da tanrını nəzərdə tuturdu, indi isə “Bakı” eyni məna daşıyır. Bunu linqvistik araşdırmalara əsaslanaraq deyirik, amma tarix də bunu dəstəkləyir. Çünki qədim tarixlərdən - xüsusən də ermənicə yazılmış tarixlərdən də göründüyü kimi, Sasani və Parfiya dövründə od məbədləri və ya bütləri olan şəhərlər "Bakəran" adlanırdı. Necə ki, Ermənistan və Azərbaycanda bu iki addan biri ilə çoxlu yaşayış məntəqələri var idi və biz başqa yerlərdə də belə adlara rast gəlirik - Azərbaycanda və Zənganda və Əfqanıstanda “Beqva”dan, Kirmanşahanda Bağistandan (Behstoun-Bistoon), Xorasanda Bacistan və Baqlanda, Zənganda Maqistanda, Fəqistanda və Azərbaycanda bu kimi adlara rast gəlirik.

Onu da bilirik ki, Bakıda od məbədi olub, orada od özünü yandırırdı, atəşpərəstlər həmişə orada nəğmə oxuyurdular və hələ də onların ayaqda qalmalarının izləri var ki, bu da onun mənası ilə bağlı tarixə daha bir dəstəkdir.

Burdava: Aran və Kürsidə böyük bir şəhər var idi, indi xarabalıqdadır və ərəb kitablarında ona “Burdava” adı verilmişdir. Amma adının mənası da iki sözdən gəlir: biri “qalib”, digəri isə “wa”. Qələbənin mənasını bilmirik. “Va” “Van”ın stilizə olunmuş formasıdır və bir çox yaşayış məntəqəsi adlarında rast gəlinir.

Dilmaqan: Azərbaycanın kiçik şəhərlərindən biridir, amma əsl mənası Diləm və Qan iki sözündən əmələ gələn “Dilmagan” sözüdür.

Rouyin Dez: Kürdüstanda bir yerdir və Dez monqol dövründən əvvəl qala olduğu üçün tarixdə tanınır və indi "Rwanduz" adlanan yerlə eyni olduğu deyilir. Azəri dilində “doz” əvəzinə “doz” istifadə olunurdu. Bununla belə, adın mənası

aydındır.
Zərrin Rud: Qədim adı Qezel Ozandır və mənası aydındır.
Sərd-Rood: Təbrizdən iki fərsəx aralıda yaşayış məntəqəsinin adı və mənası aydındır.

Kararud: Azərbaycanda bir çayın adı və indi “Qararud” yazılıb yazıldığı üçün bəziləri “Qara” sözünün türk olduğunu düşünüb, onu farslaşdırmaq istəyə bilər, lakin bu, doğru deyil. Bu çay tarixdə məşhurdur. Çünki Babək Xürrəmdinanla Tazyan arasında döyüşlər onun yaxınlığında baş vermiş və buna görə də Təbəri və dövrün digər tarixçiləri onun adını tez-tez qeyd etmişlər ki, bu da düzgün “Kalan Rud” olmuşdur. Azəri dilində bir şey var ki, böyük mənasını verən “Klan” əvəzinə “Kara”, “Kara”, “Kala” adlanırdı. Bu çay həm də “Kalan Rud” mənasını verən “Kara Rud” adlanırdı və bu ad günümüzə qədər gəlib çatmışdır.
Gərmrud: Azərbaycanda şəhərin ortasında olan kənd adı. Adın mənası da aydındır.
Geriva: Təbriz yaxınlığındakı bir yerin adı və mənası “boyun”dur, çünki “boyun” əvəzinə “Geriu” var idi, necə ki, yaxalıq “Geriuban” adlanırdı, indi “Geriban”dır.
Gohram Doz: Azərbaycanın Arasbaran bölgəsində indi "Gərmədöz" adlanan yerin adı və azəri dilində düzgün sözü "Gohram Doz"dur, Doz Göhram deməkdir. Amma “Qəhram” “Cəhram”, “Tehran” və “Tərəm” ilə eyni sözdür və “qa” və ya “ca” və ya “ta”dan qaynaqlanır və “qoç” və ya “ran”dandır. Bu adları “Şəhərlər və Dirhəmlər Siyahıları”nın Birinci Kitabında aydınlaşdırdığımız üçün burada qısaca dayanacağıq.

Ghoram Douz bir vaxtlar sonuncu Səlcuq padşahı Tuğralın həbsxanası idi və onların adı salnamələrdə belə görünür. Gilanduz: Azərbaycanda bir yer və mənası Doz Gilandır. Elə bil Gilandan bir dəstə adam oturmuşdu. نان
Qarqa bazarı: Ola bilsin ki, bəziləri bunun da türk adı olduğunu düşünür, çünki Qarqa sözü türkcə qarğa deməkdir, amma belə deyil.

Bu adın düzgün yazılışı “Qırağı bazarı”, yəni bazar bazarıdır. Qıraqi erməni və iran dillərində bazar gününə aid olan yunan sözüdür və qədim İran adət-ənənələrində kəndlilər həftənin hər günü müxtəlif yerlərdə bazarlıq etdiyindən və burada da bazar günü bazar olduğu üçün bu adla adlanırdı və biz “Qiraqi”nin azəri dilində də işləndiyini güman edirik.
Biz bu ada “Şəhərlər və dirhəmlərin siyahıları”nın birinci cildində də aydınlıq gətirmişik. Burada qısaca qeyd etdiyimiz budur.
Maralan: Təbrizdən bir çay. Amma bu adın mənası da iki mənbədən gəlir, biri “ilan”, digəri “lan”dır və hər birini ayrıca izah edəcəyik:
1) İlan: Biz inanırıq ki, bu azəri termini "Dəli"nin adıdır. Çünki dediyimiz kimi,

azəri və ermənicə də ra tez-tez dal əvəz edirdi və bilirik ki, ermənicə midiyalılara həmişə “ilan” deyirdilər. Üstəlik, azəri dilində bəzən işarət Ya ilə dəyişir və ismə “May” da deyilir. Nə olursa olsun, biz inanırıq ki, "ilan" dişi ilə eynidir.
2) Lan: Yer mənasındadır və bu məna yaşayış məntəqələrinin adlarından başqa başqa sözlərlə də görünür və dil baxımından “Lan” və “Dan” bir sözdür.
Deməli, “Maralan” Mədənin yeri deməkdir və Azərbaycan həmin tayfanın vətəni olduğu üçün onların adını daşıyan yerdən, yerlərdən çox da uzaq deyil.
Maya: Təbriz yaxınlığında kənddir. Amma sözün mənası, dediyimiz kimi, “May” Mad adının başqa formasıdır. “An” və ya “Han” çox vaxt kənd adlarının sonunda “yer” mənasında gəlir.
Mərənd: Azərbaycanın şəhəridir. Güman etmək olar ki, bu, həqiqətən də “Mərənd” idi, çünki “Mar” dediyimiz şeydir və “Ned” bir çox yaşayış məntəqəsinin adının sonunda görünən mövqe və ya davamlılıq deməkdir.
Marağa: Bu ad, şübhəsiz ki, “Mərava” və ya “Mərava”dır və buna görə də onun mənası, yuxarıdakı üç ad kimi, “Midiya yeri” sayıla bilər.
Səksən baş: Azərbaycanın Ərəsbarında Təbərinin Babək döyüşlərində çox qeyd etdiyi bir dağın adı belədir və deyəsən indi “Səksən baş” deyilən dağın eynisidir və mənası aydındır.
Lilava: Təbrizdə bir kəndin adı və mənası məlum deyil.

Sual: Koy adı Təbrizdəndir və mənası məlum deyil.

Bunlar dediyimiz kimi fars adlarıdır, bəzilərinin aydın mənaları var, bəzilərini dilçilik araşdırmaları nəticəsində əldə etmişik, bəziləri isə hələ aydın başa düşülməmiş, lakin onlar haqqında nəsə tapmışıq. Biz “Şəhər və Diah adları”nın ikinci cildində yaşayış məntəqə adlarının sonunda gələn gan, van, wa, ned və bu kimi sözlər haqqında geniş müzakirə apardıq. Görmək istəyənlər baxa bilər.
Amma Aşke Su, Yalkuz Ağac və bu kimi türk adları, dediyimiz kimi, başqa yerlərdə mövcud olan və indi də rast gəlinən farsca adların tərcüməsidir və aydınlıq üçün onları qarşılıqları ilə burada yenidən yazacağıq:
Su göz yaşları - Dar su
Yalkuz Ağac - Bir Ağac (Bir ağacı olan)
Este Bulagh - Gərmxanı (Xani bulaq deməkdir)
Sakdi (Sogdelo) - Bidek (söyüd olan)
Gerdkanloo - Gerdkanak (üzüyü olan)
Qozlu - Cəvzdan (qoz və ya qoz olan)
Qızılca - Sorkheh

Verdiyimiz türk ad və ləqəblərin mənalarını da aşağıdakı misralarda izah edirik:
Qardaş - qardaş, Yuldaş - yoldaş, Sərdaş - yoldaş, Amavağlı - əmioğlu, Qapuçi -

qapıçı, İşıq Ağası - bayırda, İç Ağası - ağa, İsmayıl Qoli - İsmayılın nökəri, Təhmasbqalı - Təhmasbın nökəri, Hüseyn Qoli - Hüseynin nökəri, İl böyük bey -, İlgi illərin bey -, İlgi k Xani - Xanlar xanı, Qarancə bəy

- qarışqa bəy, Qorxəms xan - qorxmaz (qorxmaz) xan, Şeyx Ağlı - Şeyx oğlu, Halvaçı Ağlı - Halvaçı oğlu.
“İr” adı ilə bağlı da bir neçə kəlmə deməliyəm: Bilmək lazımdır ki, İran yaylasına şimalın buzlu torpaqlarından gəldiyi deyilən o insanlar və avropalılar onları “Ar” və ya “Arı” adlandırırdılar, lakin Avestada onların adı Aer (AER) olduğu üçün bu söz “İr” oldu (qeyri- müəyyən əvəzlik ilə) və biz “İr” yazısı ilə eyni adla deyirik: " və ya "İran" və sonralar ölkənin adına çevrilən və indi İran (müəyyən əvəzlik ilə) adlanan bu addır. Oxuduqları sözləri oxuyanlar hansı mənanın nəzərdə tutulduğunu bilməlidirlər.

Xatırlatma

چون دوبيتي بانوي باغبان را ياد كرده ايم بدينسان :ديره كين

سر بسوداي ته گيجي ديره سر باستانه اچ ديره كين چشم خونين اسره ريجي

ته دارم خودنواجي كووورېختي چو گيجي

و گفته ايم كه معني كلمه »ديره «روشن نيست .آقاي محمد ملك نژاد يا دآوري ميكند كه »ديره «سبك شده كلمه

“Gec oldu” və ya “Gec oldu” dediyimiz kimi farsca işlətdiyimiz sözlərdir: “Səni sevirəm gec oldu” və “Deereh” də Damavandi yarımdilində eyni mənada işlənir. Bu, onun etdiyi bir xatırlatmadır və biz bunu hər cəhətdən məqbul hesab etdiyimiz üçün burada yazırıq.

Neçə il əvvəl - Neçə il bundan əvvəl?

Bu qədər - belə، حزب

Dominant, hakim

Xastavan - (paytaxt xa və ta prefiksi ilə) yaşayış yeri, etirafçı

Arbitraj - hökm

Daxil olmaq - daxil olmaq

Bəhanə - bəhanə

Diyah - kənd, kənd

Üz - (saç kimi) görünüş, üz

Göstərmək - göstərmək

iş; Lüğət - fel